

ISSN 2077-7280

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ**

збірник наукових праць

Випуск 21

започаткований 1994 р.

Харків – 2018

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з питання: «Про затвердження до друку»: від 17.12.2018, протокол №13

Редакційна колегія:

Головний редактор – д-р іст. наук, проф. *Ю. П. Волосник* (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Бережна С. В., д-р філос. наук, проф. (Харківський національний університет імені Г. С. Сковороди)

Горак А., д-р з іст., ад'юнкт. (Університет Марії Кюрі-Склодовської м. Люблін (Польща))

Готовська-Хенце Т., д-р філос. наук, доц. (Інститут історії Болгарської АН (Болгарія))

Домановський А. М., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Журавльов Д. В., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Захарченко С. Ю., канд. іст. наук (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Каплін О. Д., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Кушнар'ов С. С., канд. іст. наук (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Любовський Р. Г., канд. іст. наук (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Лябтем'янов О. П., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Мизгін К. В., PhD, ад'юнкт (Варшавський університет)

Миколенко Д. В., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Нижнікова С. В., канд. іст. наук. (**відп. секретар**) (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, проф. (Харківська державна академія культури)

Рябченко О. Л., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені Г. С. Сковороди)

Скирда В. В., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Страшинок С. Ю., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Токарев А. М., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Тумаков О. І., канд. іст. наук, доц. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Чувшило О. О., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна)

Ячменітін К. М., д.і.н., проф. (Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057)707-56-68; факс: (057)702-03-79

E-mail: actprohlist@karazin.ua; сайт: <http://history.karazin.ua>

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – Вип. 21. – 140 с.

Збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідчення про державну реєстрацію Наказ Міністерства освіти і науки України № 1328 від 21.12.2015

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

- Козак С.* Постаць Кунегунди Ростиславни на тлі русько-чеських відносин другої половини XIII ст. 7
- Рябко А.* Гімнасії та гімнасіархи в античних державах Північного Причорномор'я 13
- Удалов Д.* Проблема авторства «Повести о взятти Царьграда турками в 1453 году» 22

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Зубко О.* Українська еміграція в ЧСР. Повсякденне життя працівників медичної сфери міжвоєнного періоду 30
- Скопненко Б.* Засоби персональної ідентифікації військовослужбовців країн-учасниць Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) 42

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Кавашук Д.* Русини-українці Галичини в австрійському парламенті (1861 – 1865 рр.) 55
- Козак М.* Торгівля зброєю на Русі у X-XIII ст. 63
- Коляструк О.* Людина праці в СРСР: від глорифікації до девальвації 71
- Олійник О.* Діяльність Червоного Хреста в Станіславській області в 1944-1947 рр. 79
- Предка С.* Матеріальне становище Греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини у 1920-30-х рр. 88

ІСТОРІОГРАФІЯ

- Кириченко М.* Інтерпретації етноніму «сіверяни» в історіографії 97
- Кравченко Є.* «Статистика у нас шкутильгає...» Сталінська політика щодо органів обліку та статистики СРСР: історіографічний аспект 104
- Пархоменко В.* Сучасні методи дослідження російської історіографії кавказької війни 1817–1864 рр. 115
- Ферков О.* Духовне оновлення та конфесіоналізація в північно-східній Угорщині в XVI – XVIII ст.: огляд угорськомовної історіографії. 122
- Теми дипломних робіт магістрів, захищених у 2018 р. 135
- Список скорочень 139

Contents

History of the Ancient World and the Middle Ages

- Kozak S.* The personality of Kunigunda Rostislavna against the background of Rus' and Czech relations in the second half of the 13th century 7
- Riabko A.* Gymnasiums and gimnasiarhs in the Northern Black Sea Littoral states 13
- Udalov D.* The authorship problem of the "Tale on Taking of Tsarigrad by the turks in 1453" 22

Modern and Contemporary History

- Zubko O.* Ukrainian Emigration. In the Czechoslovak Republic. Medical Everyday Interwar Period 30
- Skopnenko B.* Means of personal identification of servicemen of the countries participating in the First World War (1914-1918) 42

History of Ukraine

- Kavatsiuk D.* Rusyn-Ukrainians of Galicia in the Austrian parliament (1861 – 1865) 55
- Kozak M.* The arms trade in Rus' in the X–XIII centuries 63
- Koliastruk O.* Man of labor in USSR: from glorifying to devaluation 71
- Oliynyk O.* Activities of the Red Cross in the Stanislav region in 1944-1947. 79
- Predka S.* Financial conditions of Greek Catholic parish clergy of Halychyna in 1920-1930. 88

Historiography

- Kyrychenko M.* Interpretations of the ethnonym «Severians» in historiography 97
- Kravchenko Y.* «Our statistics are lagging behind» Stalin's policy on the bodies of accounting and statistics of the USSR: the historiographic aspect» 104
- Parkhomenko V.* Modern methods of research of Russian historiography Caucasian war 1817–1864. 115
- Ferkov O.* Spiritual upgrade and confezionalization in north-eastern Hungary in XVI – XVIII centuries: review of Hungarian historiography 122

- The topics of the master's theses that were presented in 2018** 135
- List of abbreviations** 139

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА И СРЕДНИХ ВЕКОВ

- Козак М.* Личность Кунегунды Ростиславны на фоне русско-чешских отношений второй половины XIII в. **7**
- Рябко А.* Гимнасии и гимнасиархи в античных государствах Северного Причерноморья. **13**
- Удалов Д.* Проблема авторства «Повести о взятии Царьграда турками в 1453 году». **22**

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

- Зубко О.* Украинская эмиграция в ЧСР. Медицинская повседневность межвоенного периода. **30**
- Скопненко Б.* Средства персональной идентификации военнослужащих стран-участниц Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.). **42**

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

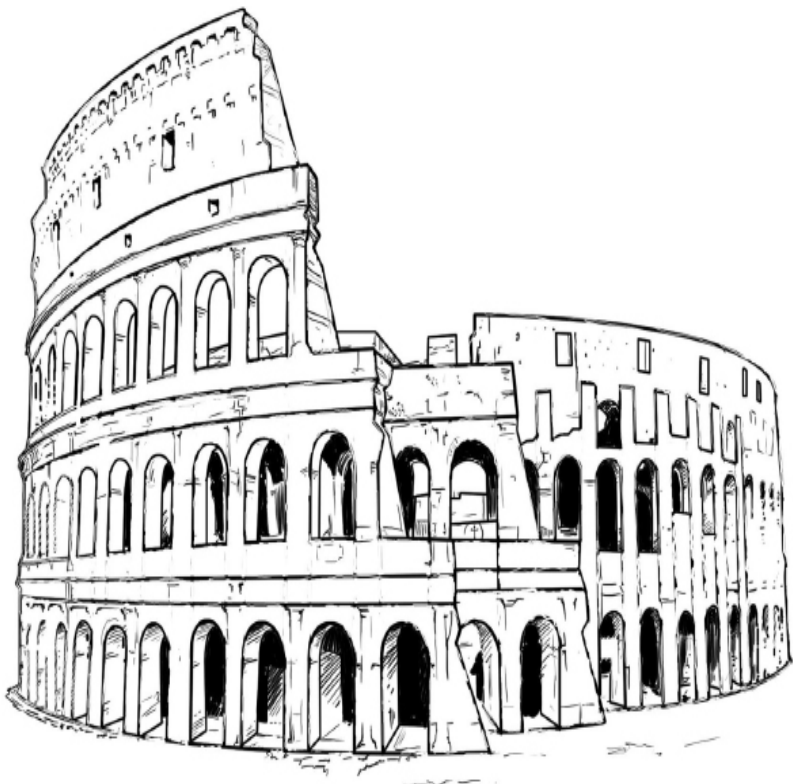
- Кавациук Д.* Русины-украинцы Галиции в австрийском парламенте (1861 – 1865 гг.) **55**
- Козак Н.* Торговля оружием на Руси в X-XIII вв. **63**
- Коляструк О.* Человек труда в СССР: от глорификации к девальвации. **71**
- Олейник О.* Деятельность Красного Креста в Станиславской области в 1944–1947 гг. **79**
- Предка С.* Материальное положение Греко-католического приходского духовенства восточной Галичины в 1920–1930-х гг. **88**

ИСТОРИОГРАФИЯ

- Кириченко М.* Интерпретация этнонима «северяне» в историографии. **97**
- Кравченко Е.* «Статистика в нас хромает ...» Сталинская политика в отношении органов учета и статистики СССР: историографический аспект. **104**
- Пархоменко В.* Современные методы исследования российской историографии Кавказской войны 1817–1864 гг. **115**
- Ферков О.* Духовное обновление и конфессионализация в северо-восточной Венгрии в XVI – XVIII вв.: обзор венгероязычной историографии. **122**

- Темы дипломных работ магистров **135**
- Список сокращений **139**

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Постать Кунегунди Ростиславни на тлі русько-чеських відносин другої половини XIII ст.

Козак Соломія Ярославівна

Аспірант Інституту українознавства імені
Івана Крип'якевича НАН України,
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026
e-mail: rapko.sol@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0900-4852

У статті здійснено спробу поглянути на постать Кунегунди Ростиславни крізь призму чесько-руських відносин періоду війни за Австрійську спадщину (1246–1278). На прикладі Рюриковичів і Пшемислідів акцентовано увагу на визначальній ролі династичних зв'язків для розуміння Русі в контексті міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі у XIII ст.

Ключові слова: Кунегунда Ростиславна, Пшемисл-Оттокар II, Русь, Чеське королівство, Австрія, спадщина Бабенбергів, Дюрнкрут

Личность Кунегунды Ростиславны на фоне русско-чешских отношений второй половины XIII в.

Козак Соломія Ярославівна

Аспірант Інституту українознавства імені
Івана Крип'якевича НАН України,
ул. Козельницькая, 4, Львов, 79026
e-mail: rapko.sol@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0900-4852

В статті предпринята попытка взглянути на личность Кунегунды Ростиславны сквозь призму чешско-русских отношений периода войны за Австрийское наследие (1246–1278). На примере Рюриковичей и Пшемислидов акцентировано внимание на определяющей роли династических связей для понимания Руси в контексте международной ситуации в Центрально-Восточной Европе в XIII в.

Ключевые слова: Кунигунда Ростиславна, Пшемисл-Оттокар II, Русь, Чешское королевство, Австрия, наследие Бабенбергов, Дюрнкрут

The personality of Kunigunda Rostislavna against the background of Rus' and Czech relations in the second half of the 13th century

Kozak Solomiya

PhD student at the Institute of Ukrainian studies
named after Ivan Krypuyakevych of the
National Academy of Sciences of Ukraine
4 Kozelnyckaya st., Lviv, 79026
e-mail: rapko.sol@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0900-4852

The article attempts to look at the figure of the Kunigunda Rostislavna through the prism of the Rus' and Czech relations during the war for the legacy of Babenbergs (1246–1278). The example of Rurikids and Przemyslides focuses on the determining role of dynastic ties to understand Rus' in the context of the international situation in Central and Eastern Europe in the 13th century.

Key words: Kunigunda Rostislavna, Przemysl Ottokar II, Rus', Kingdom of Bohemia, Austria, legacy of Babenbergs, Dumkrut

Кунегунда Ростиславна (бл. 1245– 9.09.1285) – вельми цікава та колоритна історична постать, якій досі приділяли обмаль дослідницької уваги. Опинившись у вирі боротьби за Австрійську спадщину (1246–1278), вийшовши заміж за одного з головних претендентів на австрійський трон, чеського короля Пшемисла-Оттокара II (бл. 1233–1278), чеська королева з династії Рюриковичів стала знаменитістю свого часу, важливою особою на чеському троні, матір'ю короля-наступника з династії Пшемислідів Вацлава II (1271–1305) та загалом була сполучною гілкою в династичному плетиві Центрально-Східної Європи. Крім того, що жіноча історія є одним із перспективних напрямів сучасної історіографії, постать Кунегунди є важливою також для кращого розуміння подій XIII ст., коли зовнішня політика руських князів була як ніколи тісно переплетена із політикою ключових європейських держав, зокрема Чеського королівства.

Цій темі присвячували свою увагу, побіжно чи більш докладно, такі дослідники, як Франтішек Палацький [11], Антоній Флоровський [16], Йозеф Жемлічка [30], Міхаела Балоусова [17], Габрієла Шарохова [29], Леонтій Войтович [1–6], Мирослав Волюшук [7], проте постать Кунегунди все ще залишається «білою плямою» в історіографії, надто – у вітчизняній. Мета цієї статті – спробувати змалювати «портрет» королеви Кунегунди в контексті русько-чеських відносин на тлі війни за Австрійську спадщину, започаткувавши цим даліше дослідження теми.

Королева Кунегунда – жінка, яка привернула чималу увагу хроністів XIII–XIV ст. Слід згадати хоча би «Літопис Інджіха Гаймбурзького» (XIII ст.) [23, s. 320], хроніки абата Неплаха (сер. XIV ст.) [25, s. 474–475, 477] і Джованні Маріньолі (сер. XIV ст.) [21, s. 571] та «Збраславську хроніку» (пер. пол. XIV ст.) [27, s. 4, 12, 22–26]. Джерелом, яке промовисто ілюструє освіченість Кунегунди, може слугувати її «листування» із численними адресатами [28]. Щоправда, як зазначав А.

Флоровський, ці листи не були справжньою кореспонденцією, а лише збіркою риторично-граматичних вправ [16, с. 245]. Руські сюжети життєпису Кунегунди Ростиславни знаходимо поодинокі і в Галицько-Волинському літописі (XIII ст.) [8].

Щоб показати роль чеської королеви з русько-угорським корінням в подіях, визначальних для Європи XIII ст., слід коротко звернутись спершу до її походження та ранніх років. Батьком Кунегунди був Ростислав Михайлович (1219 – після 1264), князь новгородський, галицький, луцький, бан Славонії і Мачви, який довший час виступав претендентом на Галицько-Волинське князівство в боротьбі з Данилом Романовичем (1201–1261). Матір'ю Кунегунди була Анна (після 1271), дочка угорського короля Бели IV (1206–1270) [3, с. 418]. Шлюб батьків Кунегунди у 1243 р. відбувся в умовах, коли Ростислав, програючи боротьбу за Галич, за нашествия монголо-татар, змушений був шукати притулку у свого тодішнього союзника – угорського короля Бели IV [8, с. 66–67]; однієї із дочок князя Ростислава та королівни Анни, яка народилась приблизно в 1245 р. [16, с. 242], судилось стати королевою Чехії.

Дитинство Кунегунди проходило в Угорщині. Першою датою в її житті, засвідченою в джерелах, був її шлюб із Пшемислом-Оттокаром II у 1261 р. Цей шлюб, безсумнівно, ґрунтувався на політичних розрахунках та династичних інтересах, вписуючись у складну ситуацію, яка склалась ще після загибелі в 1246 р. на р. Лейті від руки «короля Русі», останнього з представників династії австрійських Бабенбергів герцога Фрідріха II Войовничого (1210–1246) [10]. Окремим аспектом цієї затяжної війни були русько-чеські контакти, і не завжди характер цих взаємин був однозначним та прямолінійним, набуваючи форм то конфронтації, то союзу. Не вникаючи в перипетії війни за Австрійську спадщину, якій присвячено чимало досліджень [1–4; 9; 12–15; 24], слід зосередити увагу на постаті Кунегунди в цих подіях.

Після бурхливого періоду угорсько-чеського протистояння (союзниками угорського короля незмінно були Романовичі – Данило Романович та його син Роман), після вирішальної для чеської сторони битви під Кресенбруном (Штірія) у 1260 р. [22, s. 151] врешті було досягнуто примирення, яке увінчалось у жовтні 1261 р. шлюбом Кунегунди, онучки угорського короля, з Пшемислом-Оттокаром II, чеським королем [22, s. 152–153]. Останній вирішив розірвати свій шлюб із Маргаритою Бабенберг (сестрою загиблого герцога Фрідріха II), з якою у них через її поважний вік не було дітей, до того ж цей шлюб у 1252 р. і розпалив угорсько-чеський конфлікт, оскільки Австрійське герцогство могло бути успадкованим по жіночій лінії від 1156 р. (імперський папент «Privilegium Minus») [18, р. 222].

Попри династичну ситуацію вибір Пшемисла-Оттокара II був, мабуть, не даремним. Зі слів автора римованої «Хроніки» Оттокара Штірійського (1250–1309 рр.), який особисто мав нагоду бачитись із Кунегундою, вона приваблювала до себе увагу кожного своєю разючою красою [26, w. 9274]. Папа Урбан IV (1261–1264) освятив цей шлюб. Вінчання відбувалось у Прешбурзі (сучасна Братислава), а через два місяці – 25 грудня – Пшемисл з юною дружиною (якій на той час навряд чи було більше 16 років) коронувались королівськими коронами в Празі [25, s. 476–477].

Усе життя Кунегунди з цього моменту і до її смерті в 1285 р. проходило в чеських землях. І хоч із цієї миті вона вже не була пов'язана із Руссю, проте їй судилось зіграти роль на більш широкому полі європейської історії. Кунегунда була матір'ю чеського короля, а згодом і польського – Вацлава II (1283–1305), наступника Пшемисла-Оттокара II. Першими ж їхніми дітьми були дві доньки – Кунегунда (нар. 1265 р.) та Агнеса (нар. 1269 р.), а згодом у 1271 р. народився Вацлав, майбутній король.

Варто звернутись також до питання, яким було оточення Кунегунди Ростиславни, чи були серед нього особи руського походження? Про це важко однозначно відповісти, хоч ми і володіємо кількома іменами станом на 1262 р. [28, s. 147]. Зокрема, наближеними до королеви, окрім матері Анни, були також підскарбій Андрій (*Andreas summus camerarius*), підчаший Домаслав (*Domazlaus pincerna*), придворний маршал Судислав (*Sdzizlausmarsalcus*) та сповідник Захарія [7, с. 24]. Водночас майже нічого не знаємо про інтелектуальне оточення королеви. М. Волощук пропонує не вбачати за цими іменами осіб руського походження, враховуючи умови угорсько-чеського шлюбу, але й наголошує на тому, що наявність руського супроводу дочки Ростислава Михайловича до Праги цілком могла мати місце [7, с. 25]. Це питання залишається відкритим.

Момент зламу в житті Кунегунди Ростиславни, безсумнівно, настав після трагічної загибелі її чоловіка в битві під Дюрнкрутом, яка відбулась 26 серпня 1278 р., унаслідок якої імператор Священної Римської імперії Рудольф I Габсбург (1218–1291) розбив війська чеського короля та оволодів Австрією, поклавши край війні за Австрійську спадщину і впливу Пшемислідів на європейській арені. У цій битві могли брати участь галицькі лицарі Лева Даниловича [2; 4–5; 12–15], оскільки на той час міцним був русько-чеський союз, принаймні про це згадують джерела [26, w. 15233–15234; 20], проте це питання, хоч і цікаве, дещо виходить за межі досліджуваної теми, бо не пов'язано безпосередньо з Кунегундою Ростиславною.

Після битви під Дюрнкрутом, коли в Празі утвердилась тимчасова влада Оттона V Бранденбурзького (бл. 1246–1298) як регента при малолітньому наступнику Вацлаву II, становище Кунегунди було підважено. Вона була позбавлена попередньої свободи: спершу була ув'язненою в Празькому граді, а згодом у замку Бездез, уже разом зі своїм сином, якого невдовзі відправили в Бранденбург [16, с. 248]. Та Кунегунда зуміла втекти звідти, перебравшись в Опаву, яка напередодні була виділена їй Рудольфом Габсбургом [16, с. 249]. У 1280–1281 рр. в Опаві вона формує коло наближених з метою протистояння Отгону. Одним із наближених був шляхтич Завіша із Фалькенштейна, за якого Кунегунда таємно вийшла заміж удруге, живучи з ним якийсь час поза шлюбом, але навряд чи ще за життя Пшемисла-Оттокара II [16, с. 246]. Завіша, щоправда, був схоплений і страчений у 1290 р. за наказом свого ж пасинка – нового чеського короля Вацлава II, сина Кунегунди Ростиславни.

Проте це трапилось уже після смерті Кунегунди. Вона жила лише до 1285 р., померши, що найбільш вірогідно, від туберкульозу. Її син, остаточно утвердившись на чеському троні, правив до 1305 р., але постраждав від тієї ж хвороби. Останній із династії Пшемислідів, король Вацлав III (1289–1305), правив усього рік,

відтак у 1306 р. династія обірвалась, відкривши шлях династії-наступниці – Люксембурзькій, сполучною ниточкою між якими була дочка того ж Вацлава II – Елішка (1292–1330), яка вийшла заміж за Яна I Люксембурга (1296–1346). Незначна частка руської крові, таким чином, успадкованої від Кунегунди Ростиславни, пережила й зміну династій, проте подальші події виходять за межі досліджуваної теми.

Цікавою пам'яткою, яка увіковічила чесько-руські зв'язки XIII ст. в особі Кунегунди, є так званий «Завішів хрест» – золота реліквія, виготовлена візантійськими майстрами в першій половині XIII ст., яка дісталась Кунегунді, наймовірніше, від її матері Анни, а згодом стала власністю Завіші із Фалькенштейна. Зараз ця знаменита реліквія знаходиться у Вишебродському монастирі на півдні Чехії та вважається чехами однією із трьох найбільш цінних середньовічних пам'яток [19].

У цій статті ми не могли охопити всього спектру питань щодо життя та діяльності Кунегунди Ростиславни, а зосередили лише на тих ключових точках дотику, де шляхи Русі й Чеського королівства перетинались. Тож дослідження чесько-руських контактів і ролі в них Кунегунди Ростиславни залишається на сьогодні перспективним напрямом історичних студій, надто в контексті міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі в XIII ст., у яку була тісно вплетена політика правителів Русі, передусім, на підставі династичних зв'язків.

Література

1. *Войтович, Л.* Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: спроба реконструкції / *Л. Войтович // Записки НТШ. – Львів, 2012. – Т. 264. – С. 95–128.*
2. *Войтович, Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / *Л. Войтович. – Львів, 2015.*
3. *Войтович, Л.* Княжа доба. Портрети еліти / *Л. Войтович. – Біла Церква, 2006.*
4. *Войтович, Л.* Лев Данилович и загадки “австрийского узла” (1272–1278) / *Л. Войтович // Rossica Antiqua. – 2011. – № 2 (4). – С. 120–139.*
5. *Войтович, Л.* Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. / *Л. Войтович // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2006. – Вип. 56. – С. 263–273.*
6. *Войтович, Л.* Угорська політика галицьких князів Данила Романовича і Лева Даниловича (1205–1301) / *Л. Войтович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 83–100.*
7. *Волощук, М.* «Русь» в чеських землях (Богемія, Моравія, Силезія) XI–XIV вв.: избраные проблемы / *М. Волощук // Rossica Antiqua. – 2014. – С. 3–43.*
8. *Галицько-Волинський літопис / пер. Л. Махновець. – Київ, 1994.*
9. *Майоров, А.* Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века / *А. Майоров // Вопросы истории. – 2011. – № 7. – С. 32–52.*
10. *Майоров, А.* «Король Руси» в битве на Лейте / *А. Майоров // Русин. – 2012. – № 3. – С. 54–77.*
11. *Палацкий, Ф.* О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгугты и роде его / *Ф. Палацкий // Чтения МОИДР. – 1846. – N3. – С. 11–16.*

12. *Паршин, И.* Битва при Дюрнкроте 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича и Пшемьсла II Оттокара / И. Паршин // *Russica Antiqua*. – 2012. – №1 (5). – С. 95–106.
13. *Паршин, I.* Галицькі війська у битві при Дюрнкроті 1278 року: факти і згоди / I. Паршин // *Вісник Львівського університету. Сер.: Історична*. – 2013. – Вип. 48. – С. 45–60.
14. *Паршин, I.* Галицько-чеський союз у битві при Дюрнкроті 1278 року (на основі «Hermannii Althahensis annales») / I. Паршин // *Вісник Прикарпатського університету: Історія*. – 2012. – Вип. 21. – С. 151–160.
15. *Паршин, I.* Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкроті 1278 року (на підставі латиномовних джерел XV століття) / I. Паршин // *Княжа доба: історія і культура*. – 2012. – Вип. 6. – С. 187–193.
16. *Флоровский, А.* Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.) / А. Флоровский. – Прага, 1935. – Т.1. – С. 240–251.
17. *Balousová, M.* Královna Kunhuta. [Електронний ресурс] / M. Balousová. – Режим доступу: <http://www.e-stredovek.cz/view.php?cislocclanku=2014060002>
18. *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* // *Monumenta Germaniae Historica* / Ed. L. Weiland. – Hannoverae, 1893. – Legum sectio IV, T. I.
19. *Franc, J.* Kříž zvaný Závišův: světový unikát a národní kulturní památka České republiky / J. Franc. – Libice nad Cidlinou, 2013.
20. *Hermannii abbati althahenses annales* // *Monumenta Germaniae Historica* / Ed. P. Jaffé. – Hanover, 1861. – SS, T. XVII. – P. 360–427.
21. *Kronika Jana z Marignoly* // *Fontes Rerum Bohemicarum* / Ed. J. Emler. – Praha, 1882. – T. 3. – S. 485–604.
22. *Kronika Pulkavova* // *Fontes Rerum Bohemicarum* / Ed. J. Emler, J. Gebauer. – Praha, 1893. – T. 5. – S. 1–326.
23. *Letopis Jindřicha Heimburského* // *Fontes Rerum Bohemicarum* / Ed. J. Emler. – Praha, 1882. – T. 3. – S. 303–321.
24. *Mika, N.* Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278 / N. Mika. – Racibórz, 2008.
25. *Neplacha, opata Opatovského, krátká kronika římská a česká* // *Fontes Rerum Bohemicarum* / Ed. J. Emler. – Praha, 1882. – T. 3. – S. 443–484.
26. *Ottokars Österreichische Reimchronik* // *Monumenta Germaniae Historica* / Ed. J. Seemüller. – Hannover, 1890–1893. – DC, T. 5, Bd. 1.
27. *Petra Žitavského kronika zbraslavská* // *Fontes Rerum Bohemicarum* / Ed. J. Emler. – Praha, 1884. – T. 4. – S. 3–337.
28. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* / Ed. J. Emler. – Praha, 1882. – P. 2. – 1463 s.
29. *Šarochová, G.* Radostný úděl vdovský. Královny-vdovy přemyslovských Čech / G. Šarochová. – Praha, 2004.
30. *Žemlička, J.* Přemysl Otakar II.: král na rozhraní věků / J. Žemlička. – Praha, 2011.

Гімнасії та гімнасіархи в античних державах Північного Причорномор'я

Рябко Андрій Олексійович

Аспірант кафедри історії стародавнього
світу та середніх віків
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, 61022
e-mail: pidzemellya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4747-680X

У статті розглядаються гімнасії як структурний елемент системи освіти і виховання громадянина в античних державах Північного Причорномор'я. На основі археологічних та епіграфічних джерел проаналізовано конструктивні особливості гімнасій, їх діяльність, обов'язки і статус гімнасіархів, педотрибів та інших посадових осіб й безпосередніх вчителів, пов'язаних з цією установою.

Ключові слова: гімнасії; освіта і виховання; античні держави Північного Причорномор'я.

Гимнасии и гимнасиархи в античных государствах Северного Причерноморья

Рябко Андрей Алексеевич

Аспірант кафедри історії древнього
мира і середніх віків
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, 61022
e-mail: pidzemellya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4747-680X

В работе рассматриваются гимнасии как структурный элемент системы образования и воспитания гражданина в античных государствах Северного Причерноморья. На основании археологических и эпиграфических источников анализируются конструктивные особенности гимнасией, их деятельность, обязанности и статус гимнасиархов, педотрибов, других должностных лиц и непосредственно учителей, связанных с этим учреждением.

Ключевые слова: гимнасий; образование и воспитание; античные государства Северного Причерноморья.

Gymnasiums and gymnasiarhs in the Northern Black Sea Littoral states

Riabko Andrii

*PhD student at the Ancient and Medieval
History Department
V.N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022
e-mail: pidzellya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4747-680X*

As the title implies the article describes gymnasiums as a structural element of citizen education and training system in the Northern Black Sea Littoral city-states. Based on archaeological and epigraphic sources, the structural features of gymnasiums, their activities, duties and the status of gymnasiarch, pedotristis and other officials and direct teachers associated with this institution are analyzed.

Key words: *gymnasium; education and training; Northern Black Sea Littoral states.*

Звернення до зазначеної теми лежить у руслі сучасного інтересу історичної науки до проблем духовного життя суспільства, його світогляду, особливостей світосприйняття людини, до сфери ідеології та релігії. Гімнасії як освітні заклади були останнім етапом підготовки юнаків до дорослого життя, своєрідною перепусткою в середовище повноправних громадян.

Хронологічні рамки охоплюють період з V ст. до н.е. до III ст. н.е., що відповідає датуванню археологічних та епіграфічних джерел дослідження. Географічні рамки об'єднують регіон Північного Причорномор'я.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні місця гімнасія в системі державних інститутів античних міст Північного Причорномор'я. Мета передбачає вивчення таких завдань: локалізація гімнасіїв в конкретних містах і вивчення їх архітектурних особливостей, часу існування, статусу гімнасіархів та безпосередніх учителів – педотрибів; виділення вікових груп відвідувачів гімнасіїв, їхнього зв'язку з релігійними культурами і громадськими святами.

У роботі використано метод комплексного аналізу джерел, виражений у зіставленні літературних даних, епіграфічних й археологічних матеріалів; генетичний метод, що дозволяє аналізувати й інтерпретувати історичні явища в їхньому розвитку; порівняльно-історичний метод та структурно-функціональний метод.

Наукова новизна роботи полягає в систематизації розрізнених даних про гімнасії в Північному Причорномор'ї та у вивченні гімнасія як структурного елемента античної держави у Північному Причорномор'ї.

Ураховуючи фрагментарність джерел, що відображають ситуацію в Північному При-

чорномор'ї, необхідно враховувати весь їхній спектр. Найінформативнішими є епіграфічні джерела, зокрема лапідарні написи (присвяти, могильні плити). Переважна їх кузькість опублікована в збірниках IOSPE [38], «КБН» [14], «НО» [22], «НЭПХ» [23] та ін. Археологічні джерела представлені архітектурними залишками гімнасій, знахідками стриглів, невеликих ємкостей для маслинової олії, якими користувалися атлети перед змаганнями і тренуваннями. Окремі сторінки життя полісів Північного Причорномор'я відображені і в літературних джерелах, серед найцінніших – «Борисфенітська промова» Діона Хрисостома [5].

Гімнасії були необхідними структурними елементами грецьких полісів, а отже повинні були існувати і в Північному Причорномор'ї. Написи з Ольвії, Херсонеса, Пантикапея, Фанагорії, Танаїса і Горгілії підтверджували існування тут гімнасій. В. В. Латишев, публікуючи ці написи, першим розпочав вивчення гімнасій у Північному Причорномор'ї [18;19]. Першим гімнасієм, який був виявлений археологічно, став гімнасієм Фанагорії. Це відбулося наприкінці 30-х рр. 20 ст. у результаті розкопок В. Д. Блаватського [3, с.18–20]. З тим, що виявлені архітектурні залишки належать саме гімнасію, погоджувалася і М. М. Кобиліна [11;12], яка протягом 30 років після В. Д. Блаватського очолювала фанагорійську експедицію.

У 60-х рр. XX ст. в ході розкопок під керівництвом О. М. Карасьова та О. М. Леві був відкритий гімнасієм Ольвії [9; 20, с. 99–108]. С. Д. Крижицький, не погоджуючись з інтерпретацією відкритих матеріалів як гімнасія, і висловив гіпотезу про те, що це були терми [15, с. 80–82].

У дискусії щодо місцезнаходження гімнасія в Херсонесі взяли участь К. Е. Гриневич, Е. І. Соломонік та В. І. Кадєєв. На думку В. І. Кадєєва, гімнасієм слід вважати будівельні залишки, виявлені на території між театром, міським водосховищем і головною вулицею [8, с. 34–35].

Першим узагальнювальним дослідженням фізичної культури в античних містах Північного Причорномор'я стала праця С. А. Семенова-Зусера «Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья», що вийшла друком у 1940 р. [32]. Перебільшуючи вплив на грецьку культуру місцевих, зокрема скіфських, елементів, автор у цілому визначає напрям майбутніх досліджень. Зокрема, були систематизовані відомі на той час дані про існування гімнасій у полісах Північного Причорномор'я, проаналізовані обов'язки гімнасіархів та їхній соціальний статус, види і методи занять у гімнасіях, види агонів та їхню соціальну значимість. Поряд з епіграфічними джерелами для характеристики змагань масово залучені іконографічні. В окремий розділ виділено мусичні агони. Також, на протипагу авторитетів тоді думці проф. Б. В. Варнеке, С. А. Семенов-Зусер доводить існування театрів у Північному Причорномор'ї та їхній зв'язок із культом Діоніса. Новим стало питання про наявність гладіаторських ігор у Північному Причорномор'ї, на існуванні яких наполягає автор.

Роль агонів і їхній зв'язок із культом Ахілла в Ольвії в кількох публікаціях досліджував М. М. Кубланов [16]. Е. О. Берзін, публікуючи агоністичний каталог з Горгілії ставить низку нових питань: про вікові групи серед учасників змагань і, відповідно, відвідувачів гімнасію;

про участь батьків і дітей в агонах, про соціальну належність переможців змагань. Новизна аналітичного підходу Е. О. Берзіна, по суті, полягала у використанні математичних методів, що дозволило подивитися на відомий уже документ з оригінальної точки зору [1].

Проблеми освіти і виховання громадянина в Херсонесі знайшли відображення в роботах В. І. Кадєєва. У його працях прослідковано зв'язок між релігійними святами й календарем Херсонеса [7], проаналізовано окремі види херсонеських агонів, показана роль гімнасіархів і педотрибів як посадовців, що займалися підготовкою атлетів та організацією змагань [8, с. 175–186].

Релігійні аспекти агонів розглядає у своїх працях А. С. Русяєва. Особлива увага приділяється святам на честь Ахілла, Гермеса та Геракла, які супроводжувалися гімнастичними та гіппічними агонами, виділено свято на честь Аполлона Ієтроса, пов'язане з мусичними змаганнями і святкування Діонісії, яке проводилося в ольвійському театрі [26].

Детальніше порівняно з попередньою історіографією, розглянула агоністичні свята О. А. Ручинська. Учена охарактеризувала види змагань, внесла корективи у визначення їхньої ролі, виділені культу, що супроводжувалися агонами. Особливо детально описані гімнасіархія, хорегія, агонотесія, які могли виконуватися і як магістратура, і як літургія. Показана роль агоністики в грецьких громадянських колективах Північного і Західного Причорномор'я [27; 28; 29; 30; 31].

Узагальнювальний характер мають роботи М. В. Скржинської, зокрема «Гимнасии в античных городах Северного Причерноморья». Однак висновки, зроблені в статті, викликають цілий ряд зауважень і заперечень.

У цілому питання, що є дискусійними, висвітлюються як доведені. Не зрозуміло, на якій підставі зроблено висновок про наявність гімнасій у Тірі, Керкінітіді та Калос-Лімені [33, с. 196]. Місце розташування гімнасії в Херсонесі вказується як чітко встановлений факт без вказівок на наукову дискусію в цьому питанні [33, с. 198]. Зовсім не переконливо аргументована гіпотеза про існування стадіону на Ахілловому Дромі [33, с. 203–204]. Без належного обґрунтування і з неточностями схарактеризовані види змагань у Північному Причорномор'ї [33, с. 200–203]. Отже, робота М. В. Скржинської дає без відповідей багато важливих питань, що залишає простір для нашого власного дослідження.

Ольвійський гімнасій було відкрито лєнінградською експедицією на чолі з О. М. Карасьовим та О. І. Леві в ході розкопок центральної частини міста. Він був побудований у V ст. до н. е. [9; 20, с. 99–108]. Ольвійський гімнасій двічі згадується в написах: у графіто на штукатурці споруди III ст. до н. е. і в лапідарному написі II ст. до н. е., де сказано про побудову нового гімнасія [33, с. 196]. Будівельні залишки свідчать, що ольвіополіти розташували свій перший кам'яний гімнасій біля південної частини агори [20, с. 99 - 108]. Основну частину споруди займав зал для тренувань і змагань. Він поділявся на три частини з двома рядами прямокутних колон, по дев'ять у кожному ряду. У східній частині залу були прибудовані банні приміщення; у них знайдені залишки труб, якими вода надходила у великі піфоси з колодязя, розташованого в південно-західній частині споруди. Там, ніби охороняючи колодязь, у спеціальній ніші стояла статуя Аполлона. У південній частині гімнасія знаходилися кімнати господарського призначення і туалет, а в східній частині були розташовані великі

печі. Жар від них гончарними трубами надходив під резервуари з водою, чим і забезпечувалося її нагрівання [20, с. 99–108]. С. Д. Крижицький висловив сумнів у тому, що виявлені архітектурні залишки належать гімнасію. На його думку, це могли бути банні приміщення [15, с. 80–82]. Однак така інтерпретація не знайшла собі широкого кола послідовників.

Гімнасій відігравав особливу роль у житті громадянського колективу. Ольвійські юнаки займалися фізичною підготовкою і брали участь у релігійно-спортивних змаганнях, які влаштовували ольвіополіти на святах в честь Ахілла, Аполлона, Деметри, Афін та інших божеств. Переможці відправлялися в інші грецькі міста, у тому числі в Мілет і Афіни, а також у значні релігійні центри, такі як Олімпія, Дельфи, Делос, Дідіми [25, с. 95]. Зростання ролі гімнасія і виховання майбутніх громадян в еллінсько–патріотичному дусі диктувалося загальним ходом культурного розвитку Ольвії в ранньоелліністичний час і значним розширенням її зв'язків з рядом міст Егеїди і Понту, у кожному з яких були гімнасії. Розташування гімнасія поруч з агорою також вказує на особливе значення, якого надавали йому ольвіополіти [25, с. 95].

Археологічне відкриття гімнасія у Фанагорії пов'язано з іменем В. Д. Блаватського в ході розкопок 1936–1938 рр. [3; 11, с. 29–33]. У західній частині міста було відкрито монументальну споруду. Висока якість будівництва, особливості конструкції, притаманні грецьким ордерним спорудам, характер планування дали підстави В. Д. Блаватському, а услід за ним і М. М. Кобиліній вважати його гімнасієм [11, с. 33; 12, с. 24–30]. Споруда була побудована наприкінці IV ст. до н. е., а в II ст. до н. е. – перебудована. Збереглися великі плоскі камені, які могли бути базами для колон, кам'яні фундаменти, покрівельна черепиця, мармурові кессони з пальметтами і капітелі колон, шпукатурка червоного кольору. [11, с. 33; 12, с. 27]. Це свідчить про багате оформлення споруди, яка, наймовірніше, після реконструкції в II ст. до н. е. зберегла своє функціональне призначення. Друга реконструкція гімнасія відноситься до I–II ст. н. е. [12, с. 86]. Написи свідчать про те, що гімнасій у Фанагорії існував і в римський час (КБН 983) [12, с. 85].

Існування гімнасія в Херсонесі засвідчено багатьма написами. В одному з них назване ім'я гімнасіарха, який влаштував змагання учнів гімнасія (IOPSE, 12, 436). Відповідно, проблема полягала тільки в тому, щоб зрозуміти місце його розташування. К. Е. Гриневиц ототожнював гімнасій зі спорудою, відкритою ним в цитаделі [4, с. 21, 24]. Але проти такої гіпотези свідчить і характер споруди, і розташування її в цитаделі в досить обмеженому просторі. На думку Е. І. Соломонік, гімнасій міг знаходитися недалеко від театру, де були знайдені агоністичні каталоги [35, с. 73; 36, с. 266]. В. І. Кадеєв вважав, що херсонеський гімнасій являв собою комплекс споруд між головною вулицею і південною оборонною стіною на захід від театру. У складі цього комплексу існували і терми, відкриті в 1898 році, і так зване «міське водосховище», яке виконувало роль басейну. На думку В. І. Кадеєва, це був єдиний комплекс, оскільки знайдені пілястри, які слугували базами для колон портика, що розташувався на схід від басейну. Цей портик міг використовуватися для тренувань. У засипі цих споруд і в культурному шарі навколо них знайдена велика кількість тонких мармурових плит, якими були облицьовані стіни приміщень. У підтвердження того, що це гімнасій, свідчить і місцезнаходження комплексу споруд і басейна, які виходять на головну вулицю, а

також знахідки написів про агони та гімнасіарха (IOSPE, I2, 437), знайдені на схід від цього комплексу між басейном і театром [8, с. 34–35]. Про існування гімнасіїв у Пантікапеї, Горгіппії і Танаїсі також відомо з написів (КБН 90, 103, 823, 1140, 1263, 1264, 1277-1280, 1287, 1288). Однак археологічно вони поки що не виявлені.

Управління гімнасієм доручалося гімнасіарху, якого традиційно обирали Народні збори або Рада. Зазвичай такі обов'язки вважалися почесними і доручалися знаним і заможним громадянам, які часто виконували цю службу в порядку літургії. Проте гімнасіархія могла бути і магістратурою.

Традиція обирати гімнасіархами відомих людей існувала і в полісах Північного Причорномор'я. У римський період у Херсонесі й на Боспорі гімнасії, імовірно, утримувалися на державний коштів, а гімнасіархи були державними чиновниками, які керували гімнасієм і відповідали за підготовку ефебів [8, с. 121]. Херсонеські гімнасіархи римського часу згадані в чотирьох написах (IOPSE, I2, 424, 436, 437; [36, № 127]) Гімнасіархи були членами синоду Пантікапея, Горгіппії і Танаїса (КБН 90, 103, 823, 1140, 1260 а, 1263, 1264, 1268, 1277-1280, 1282, 1287, 1288).

З написів відомі імена кількох ольвійських, херсонеських і боспорських гімнасіархів. Найдавніші з них належать до III ст. до н. е. Це ольвіополіт Нікондром та херсонесит Агасикл (IOSPE, I2, 186, 418). Агасикл виконував багато різноманітних обов'язків у своєму місті, за що вдячні співвітчизники нагородили його статуєю. На відлілому постаменті написано, що Агасикл, син Ктесія, обіймав посади стратега, жреця, гімнасіарха й агораномом, фінансував будівництво міських оборонних стін і благоустрій ринку (IOSPE, I2, 418).

Збереглися імена двох ольвійських гімнасіархів. Перший з них, Нікондром, в середині III ст. н. е. поставив в гімнасії статую свого сина Діонісія, переможця у святковому змаганні на честь Гермеса (IOSPE, P, № 186). Зберігся постамент із пошкодженою віршованою присвятою Гераклу і Гермесу. Вони були в греків традиційними покровителями гімнасіїв, і в багатьох містах влаштовувалися агоністичні свята Гермеї, на яких змагалися юнаки. Окрім Ольвії, у Північному Причорномор'ї Гермеї, як свідчать написи проводилися в Горгіппії і в Херсонесі. Змагання молодих атлетів зазвичай були присвячені Гераклу і Гермесу, які вважались покровителями гімнасіїв і палестр. Однак були і змагання, присвячені іншим олімпійським богам і героям. Це, наприклад, Ахіллеї в Ольвії; Аполлонії в Ольвії і містах Боспорського царства; Гермеї в Ольвії, Херсонесі і Горгіппії тощо. Атлети з Північного Причорномор'я також брали участь у загальноеллінських змаганнях, таких як Панафінеї та Анакії в Афінах, Піфійські ігри в Дельфах та багатьох інших. Про це свідчать археологічні, епіграфічні та нумізматичні джерела [33, с. 205]. Інший ольвійський гімнасіарх, Феокл, у II ст. н. е. побудував гімнасію, а коли він помер, там установили його статую. Феокл був не тільки заможним, але й шанованим громадянином. Ольвіополіти чотири рази обирали його першим архонтом, 18 міст нагородили Феокла золотими вінками за гостинність, виявлену щодо їхніх громадян (IOSPE, P, № 40). У присвятах, знайдених археологами під час розкопок Танаїса, у почесному реєстрі посадових осіб імена гімнасіархів згадуються неодноразово.

Отже, гімнасіархи в написах Північного Причорномор'я згадуються досить часто. У той же час відоме ім'я лише одного педотриба – Фарнака, який прибув у Пантікапеї із Синопи в I

ст. до н. е. (IOSPE, I2, № 299). У віршованій епітафії на його могилі говориться, що увесь гімнасій оплакував ранню смерть Фарнака. Цей напис свідчить про те, що в містах Північного Причорномор'я поряд з місцевими тренерами працювали також іноземці [32, с. 14].

Про те, якими видами спорту займалися в гімнасіях Північного Причорномор'я, можна говорити на основі написів з перерахуванням перемог різних атлетів. Більшість таких написів походить з Ольвії і Херсонеса і належать переважно до римського часу, але, очевидно, свідчать про давні традиції. У гімнасіях тренувалися переможці на місцевих змаганнях з бігу (IOSPE, I2, 130, 155, 186, 435, 436, 685; КБН 1137), стрибків у довжину (IOSPE, I2, 130, 156), боротьбі (IOSPE, I2, 156, 434, 435), кулачному бою (IOSPE, I2, 434), метанні диска (IOSPE, I2, 130, 157, 158) і списа (IOSPE, I2, 130, 138, 157, 435), а також у пентаплоні [36, № 127], який об'єднував у собі всі перераховані види вправ, окрім кулачного бою.

Про колосальне значення гімнастичного виховання та агонів у житті греків Північного Причорномор'я свідчить горгіплійський агоністичний каталог першої половини III ст. до н. е. – список гімнастів, які перемогли на змаганнях. Їх докладно записували протягом кількох десятиліть [1].

Аналіз каталогу дозволив виділити вікові групи учасників змагань: діти (12-16 років), юнаки (16-18 або 16-20 років) і дорослі (старше 20 років) [1, с. 115]. Таким чином, життя вільного повноправного громадянина було пов'язане з гімнасієм від 12 років і протягом усього життя. Це говорить про надзвичайну роль гімнасії в підтриманні цілісності громадянського колективу і збереженні традиційної ідеології.

Отже, гімнасії існували в усіх великих містах Північного Причорномор'я. Архітектурно вони схожі на середземноморські, але мали конструктивні особливості, зумовлені, ймовірно, особливостями клімату та конфігурацією наявних площ під забудову. Гімнасії в Північному Причорномор'ї були державними установами, а гімнасіархи – державними посадовцями. Головна функція гімнасіїв – підготовка майбутніх громадян та інтеграція молоді в структуру античної громадянської общини.

Система освіти, а разом з нею і роль гімнасіїв у містах Балканської Греції та Малої Азії суттєво змінилася після походів Александра Македонського: зменшилася роль фізичної підготовки та збільшилася роль гуманітарної освіти, доступ у гімнасії отримали іноземці, ефебія стала необов'язковою тощо. У Північному Причорномор'ї в цей час спостерігаються протилежні тенденції. Тут відбувається своєрідна консервація класичних полісних інституцій в елліністичній і особливо в римський період.

Література

1. Берзин, Э. Горгиплийский агонистический каталог / Э. О. Берзин // Советская археология. – 1961. – № 1. – С. 111–128.
2. Блаватская, Т. Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени / Т. В. Блаватская. – М., 1983.
3. Блаватский, В. Отчет о раскопках в Фанагории в 1936–1937 гг. / В. Д. Блаватский // Труды Государственного исторического музея. – Вып. 16, 1941а. –

- С. 18–20.
4. *Гриневич, К.* Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг. / К. Э. Гриневич // Крым. – 1929. – № 1. – С. 14–32.
 5. *Дион Христом.* Борисфенитская речь. XXXVI//SC.–Т. 1.–С. 171–178.
 6. *Жураковский, Г.* Очерки по истории античной педагогики / Г. Е. Жураковский – М., 1940.
 7. *Кадеев, В.* О календаре Херсонеса Таврического / В. И. Кадеев // Вестник Харьковского университета. – 1994. – № 385: История. – Вып. 28. – С. 31–38.
 8. *Кадеев, В.* Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.) / В. И. Кадеев. – Харьков, 1996.
 9. *Карасев, А.* К вопросу о водоснабжении ольвийского гимнасия / А. Н. Карасёв // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1975. – Вып. 143. – С. 3–10.
 10. *Карасёв, А.* Монументальные памятники ольвийского теменоса / А. Н. Карасёв // Ольвия. Теменос и агора. – Москва-Ленинград: Наука, 1964. – С. 27–130.
 11. *Кобылина, М.* Фанагория / М. М. Кобылина // Материалы и исследования по археологии. – № 57. – 1956. – С. 5–101.
 12. *Кобылина, М.* Фанагория / М. М. Кобылина – М., 1989.
 13. *Колобова, К., Озерецкая Е.* Как жили древние греки / К. М. Колобова, Е. А. Озерецкая. – Л., 1959.
 14. Корпус Боспорских надписей. – М.–Л., 1965.
 15. *Крыжицкий, С.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов / С. Д. Крыжицкий. – К., 1985.
 16. *Кубланов, М.* Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества / М. М. Кубланов // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. – М.–Л. – 1957. – Т. 1. – С. 222–231.
 17. *Латышев, В.* Известия древних писателей – греческих и латинских – о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев. – В 2 т. – Т. 1. Греческие писатели. – СПб, 1893; Т. 2. Латинские писатели. – СПб, 1904.
 18. *Латышев, В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии / В. В. Латышев. – СПб, 1887.
 19. *Латышев, В.* Краткий очерк истории Боспорского царства (Введение к «Написям Боспорского царства», изданным В. В. Латышевым) / В. В. Латышев. – Симферополь, 1893.
 20. *Леви, Е.* Ольвия. Город эпохи эллинизма / Е. И. Леви. – М.–Л., 1985.
 21. *Марру, А.* – И. История воспитания в античности / А. – И. Марру. – М., 1998.
 22. Надписи Ольвии (1917 – 1965). – Л., 1968.
 23. Новые эпиграфические находки в Херсонесе / Э. И. Соломоник. – Киев, 1973.

24. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др. – К., 1999.
25. *Русяева, А. Русяева М.* Ольвия Понтийская. Город счастья и печали / А. С. Русяева, М. В. Русяева. – Киев, 2004.
26. *Русяева, А.* Религиозные празднества / А. С. Русяева // Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – Киев, 1999. – С. 555-570.
27. *Ручинская, О.* Агоны в религиозных празднествах фракийских земель в античную эпоху / О. А. Ручинская // Вестник Харьковского Университета. – 1994. – № 385: История. – Вып. 28. – С. 56–67.
28. *Ручинская, О.* Греческая музыкальная традиция и театр в жизни античных городов Западного Понта / О. А. Ручинская // Болгарский ежегодник. – Т.2. – Харьков; София, 1996. – С. 5–11.
29. *Ручинская, О.* Религиозные обряды и празднества в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья / О. А. Ручинская // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 73–86.
30. *Ручинська, О.* Суспільне життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я (соціально-культурний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. А. Ручинська. – Дніпропетровськ, 1996. – 17 с.;
31. *Ручинская, О.* Агонистические празднества в античных городах Северного и Западного Причерноморья: история изучения проблемы и ее современное состояние / О. А. Ручинская // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна. – 2016.– Серія «Історія». – Вип. 51. – С. 13–23.
32. *Семёнов-Зусер, С. А.* Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья / С. А. Семёнов-Зусер. – Харьков, 1940.
33. *Скржинская, М. В.* Гимнасии в античных городах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская // Hyperboreus. – Vol.7(2001). – Fasc.1–2. – р. 196–206.
34. *Скржинская, М. В.* Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К., 2014.
35. *Соломоник, Э. И.* Греческие надписи из района античного театра в Херсонесе / Э. И. Соломоник // Вестник древней истории. – 1967. – № 1. – С. 69–79.
36. *Соломоник, Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К., 1973.
37. *Юрин, А. И.* Устав гимнасия из Берио первой трети II в. до н.э. / А. И. Юрин // МНЕМОН. – Выпуск 11. – СПб, 2012. – С. 117–126.
38. *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini, graecae et latinae.* – Vol.1. – Ed.2. – Petropoli, 1916.

Проблема авторства «Повести о взятии Царьграда турками в 1453 году»

Удалов Дмитро Ігорович

Студент IV курсу Львівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
e-mail: udalowu27@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9810-9033

У статті розглянуто питання авторства північноруської «Повести о взятии Царьграда...». Висвітлені суперечливі аспекти можливої особи автора під іменем Нестора Іскандера і щодо обставин появи твору. Проаналізовано деталі повісті і співвіднесено їх з рештою джерел, щоб визначити історичність особи автора твору й ступінь достовірності даних.

Ключові слова: Нестор Іскандер, Константинополь, Московське князівство.

Проблема авторства «Повести о взятии Царьграда турками в 1453 году»

Удалов Дмитрий Игоревич

Студент IV курса Львовского национального университета имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
e-mail: udalowu27@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9810-9033

Статья рассматривает вопрос авторства северорусской «Повести о взятии Царьграда...» Указаны проблемные аспекты возможного автора под именем Нестора Искандера и процесса появления сочинения. Отдельные детали проанализированы и сопоставлены с другими источниками, чтобы определить историчность лица автора сочинения и достоверность его данных.

Ключевые слова: Нестор Искандер, Константинополь, Московское княжество.

The authorship problem of the “Tale on Taking of Tsarigrad by the turks in 1453”

Udalow Dmytro

*4-year student at the Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska St., Lviv, 79000
e-mail: udalowu27@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9810-9033*

The article raises the topic of north-rus “Tale on Taking Tsarigrad...” and its authorship. It assembles the controversial aspects of the presumed author known as Nestor Iskander. It does the same about the circumstances the tale was created in. It analyses the tale’s details and relates it to the other sources to determine historicity of the person and their data.

Keywords: *Nestor Iskander, Constantinople, Duchy of Moscow.*

Штурм та захоплення Константинополя турками-османами, яке поклато остаточно край існуванню залишків Візантійської імперії, знайшло неабиякий відгомін у текстах, оскільки європейські політичні та культурні еліти відчули резонанс події. Падіння столиці ромеїв спонукало сучасників взятися за перо та описати подробиці епохальних днів. Ключовими джерелами вважаються, по-перше, письмові грецькі свідчення, зібрані очевидцями по гарячих слідах, по-друге, твори італійського походження, що також черпають дані від прямих очевидців. Відгомін захоплення османами Царгорода позначився й в країнах, віддаленіших від епіцентру подій, зокрема, знайшовши втілення у джерельних свідченнях Великого князівства Московського.

З-поміж них особливу увагу привертає північноруський твір «Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году» ймовірного авторства так званого Нестора Іскандера. Дослідження цього твору як історичного джерела до подій падіння Константинополя пов’язане з такими проблемами: існує необхідність з’ясувати походження і ступінь достовірності джерела, що безпосередньо пов’язане з можливою особою автора. Окремі дослідники, серед них Роджер Кроулі, називали інформацію «Повісті» такою, що походить «з перших рук» [5, с. 343]. Однак у працях з історії пізньої Візантії наведені в ній свідчення щодо падіння Константинополя 1453 р. використовуються істотно менше, ніж джерельні дані відоміших свідків подій, чий стосунок до них, на відміну від згаданого твору, сумніву не підлягає. Відповідно, нагальною видається потреба здійснити глибше дослідження наративу з Московського князівства, який займає провідне місце серед усіх інших джерел цієї держави про захоплення Константинополя турками, щоб схарактеризувати ймовірну особу автора чи авторів, які доклалися до його утворення. В історіографії зазначеної теми торкалися такі російські дослідники середньовічної літератури Північної Русі, як Михайл Сперанський

[11, с. 136–165; 13, с. 188–225], Павло Погодін [7, с. 205–258] і Михайл Скрипіль [9, с. 166–184], а також російські візантиністи Зинаїда Удальцова [15, с. 19–29] і Миколай Смірнов [10, с. 50–71]. Вони плідно займалися проблематикою «Повісті» та її варіантів або ж аналогів. Що стосується джерельної бази, вона складається з власне «Повести о взяттии Царьграда...» [6, с. 216–267] разом із північноруськими літописами [8, с. 81–275; 14, с. 1–224] та загальновідомими творами про падіння Константинополя авторів Георгія Сфрандзі [13, с. 128–156], Михайла Дуки [3, с. 78–109], Михайла Кротовула [4, с. 22–75], Лаоніка Халкоконділа [16, с. 113–124] і Ніколо Барбаро [17].

Метою цього дослідження є виділення в «Повісті» аргументів щодо історичності автора, згадуваного в тексті твору, а також з'ясування місця твору серед низки джерельних даних про захоплення Константинополя 1453 р. Для цього слід виконати такі завдання: прослідкувати підрунтя появи «Повісті», визначити головні версії часу та місця утворення, висвітлити питання автора як можливої історичної особи за допомогою деталей та ідейної складової твору і, врешті-решт, сформувані уявлення про авторську складову «Повісті».

Якщо говорити про другу половину XV ст., час безпосередньо після подій 1453 р, у Московському князівстві, на відміну від інших європейських країн, не спостерігаємо поширення докладних описів падіння Константинополя. Окремі згадки, які з'являлися в літописній літературі та документах, виглядали вкрай бідними на подробиці. Серед інших можна зазначити відомості в грамоті митрополита Йони Дмитру Греку [2, с. 496], так само, як і короткі твердження Софійського [8, с. 271] та Типографського літописів. Наприклад, останній містить лаконічну згадку, що «того ж [1453] року, цар Турський взяв Царгород і царя вбив, і свою віру Бусурманську встановив у ньому, а святу Софію церкву Божої Мудрості на мечеть перетворив» [14, с. 184]. Але колишні тісні зв'язки Московії з Візантійською імперією з плином часу проявляються яскравіше, серед іншого, у переселенні до північноруських князівств грецьких біженців, а згодом в одруженні князя Івана III (1462–1505) із Софією Палеолог, племінницею останнього візантійського імператора [15, с. 21–22].

Ці фактори опосередковано сприяли продукуванню на початку XVI ст. текстів змістовнішого характеру. Серед них з'являється «Повесть о взяттии Царьграда турками в 1453 году», що впродовж XVI–XVII ст. стає відома в численній кількості варіантів та списків. Відповідно, це дозволяє вважати її найбільш поширеним у Московській державі джерелом про події на Босфорі та найбільш деталізованим за своїм змістом [11, с. 136].

Довгий час між дослідниками точилася дискусія щодо конкретного датування написання твору. Частина науковців, серед них М. Сперанський, визначали цей час першою половиною XVI – саме тоді, коли «Повість» стала набутком широкого загалу [11, с. 143–144]. Інший табір, представником якого є М. Скрипіль, відстоювали версію утворення в XV ст., власне, коли вона могла бути написана по гарячих слідах подій 1453 р. [9, с. 183] Палеографічне дослідження списку «Повісті», знайденого

в Троїце-Сергіївській лаврі, за твердженням Сергія Азбелева, дозволяє впевнено датувати укладання «Повісті» XV-м ст., навіть не обов'язково його останніми роками [1, с. 337]. Незважаючи на це з'ясування, дискусія щодо природи створення – чи був твір умілою компіляцією місцевих авторів чи оригінальним свідченням очевидця – за браком достеменних даних залишається актуальною.

Насамперед, причиною цієї дискусії є віднайдений авторський підпис. Рукопис «Повісті» з Троїце-Сергіївської лаври першим серед усіх інших містить заключний припис, схожий на постскриптим імовірного автора. Той стисло описує себе як «многогрішного і беззаконного» Нестора Іскандера, нібито колишнього полоненого, який брав участь у бойових діях на боці турецького табору, а пізніше описав свої враження та відомості, зібрані в інших свідків [6, с. 267]. Ядром дискусії є питання, чи твір так званого Нестора потрапив у Московське князівство у своєму первинному вигляді, від справжнього очевидця особисто, як він себе і описав, чи його було утворено на місцевому ґрунті освіченою особою/особами, які використовували дані безіменного свідка/свідків та іноземні свідчення. Поглиблює простір для дискусії про компіляцію факт знаходження всередині твору окремої частини, яку називають «Сказанием о построении Царьграда Константином Великим» [12, с. 188, 202]. М. Сперанський та М. Скрипіль так само виступають антиподами щодо цього питання. Перший стверджував про своє «компромісне» рішення віднести авторство «Повісті» до невідомого протографа, чії записи були пізніше перероблені освіченим московським книжником, зокрема, з доданням вищезгаданого «Сказання» [11, с. 148]. Другий своєю чергою відстоював думку про «Повість» як про, насамперед, монолітний твір, особливості якого дозволяють визначити єдину стилістику письма та ідейну спрямованість [9, с. 171].

Попри дискусію обидві позиції надаються до поєднання. На користь істотного внеску автора-очевидця в «Повість» свідчить таке. Незважаючи на яскраво белетризований характер змісту, який виражається в гіперболізації втрат турків, урочистих промовах імператора тощо, у тексті нескладно виділити моменти, які викривають в їхньому авторі прямого учасника подій. Зокрема, помітною є обізнаність автора у військових чинах турецького війська – бейлербейх, санджакбейх та «флабурахах» – окремих згадує поіменно (Амар-бей і Мустафа), так само, як і локальні сутички з ними під час облоги [6, с. 239]. Не менше значення має збіг відомостей з грецькими джерелами. Зокрема, автор описує епізоди з Божими знаменнями у вигляді хмари та світла над Константинополем [6, с. 225, 241], які збігаються з хроніками Михайла Кривоула («... Місто вкрила густа хмара. . .» [6, с. 57]) і Георгія Сфрандзі («світло, яке спускалося з небес» над містом, що пізніше «розсіялося і зникло», символізуючи його майбутнє падіння [13, с. 130]). Подібно тому, паралельними видаються свідчення про переговори з султаном про мир і його вимогу здати місто [6, с. 225] – вони трапляються у відомостях як Михайла Дуки [3, с. 92], так і Лаоніка Халкоконділа [16, с. 182]. Доволі красномовним виглядає той факт, що «Повість» періодично згадує про те, як «... багато кораблів могло прийти на допомогу місту» [6, с. 255], помітно

перекликаючись із відомостями Сфрандзі про можливе підкріплення, яке він уточнював як венеційський флот [13, с. 141]. Але грецький хроніст чітко стверджує, що новина була тільки оманливими чутками, які поширилися серед турецького війська, у той час як автор «Повісті» сприймає її цілковито серйозно, незважаючи на попередні описи невдалих спроб отримати допомогу для міста [6, с. 229]. Це повністю відповідає баченню свідка подій з боку турецького табору. Аналогічним чином загальна картина облоги, як для свідка, містить майже всі ключові її епізоди, у тому числі із значенням артилерії османів у здобутті Константинополя, роллю кондотьєра Джу-стініані Лонго та його загону для захисників, почесною смертю імператора тощо.

З ішого боку, у «Повісті» виразно помітні численні погрішності, здавалося б, неприпустимі для автора, який заявляє, що «докладно записував день за днем все, що діялося поза містом у турків» [6, с. 267], а також наявні риси, що вказують на яскраво місцевий характер укладення твору. Сто-совно останнього, вищезгадані літературні елементи «Повісті», як зазначав М. Сперанський, є особливостями, властивими для руських військових повістей XV–XVI ст. [11, с. 142, 144] (хай і автор, як виявилось, помилився щодо уточнення століття укладення). Подібним чином, на укладання в регіоні Північної Русі вказує ідейний елемент «Повісті», яка за допомогою сполучення з розповіддю про заснування Константинополя намагається довести «неминучість» падіння. Це падіння, згідно з наведеними містичними пророцтвами, пізніше обернеться відвоюванням «русим родом» [6, с. 265], у чому можна розгледіти паростки майбутньої концепції Москви як правонаступниці Константинополя – «Третього Риму».

Якщо говорити про недоліки тексту, то першим, що впадає в око, є яскрава роль персонажів патріарха та імператриці в подіях, що відбуваються в місті, зокрема, участь патріарха в богослужіннях і нарадах з імператором і постриження імператриці в монахині після захоплення Константинополя [6, с. 233–235, 261]. Проте, згідно з усіма відомими даними, у місті на той момент не було жодного патріарха, а імператор не мав дружини, бо залишився вдівцем [11, с. 162]. Крім того, тривалість самої облоги подана неточно, оскільки, за підрахунками Павла Погодіна та інших учених, триває 68–69 днів, замість терміну у 57–59 днів, встановленому завдяки щоденникам Ніколо Барбаро [7, с. 151–152]. Неточностями так само сповнений сам хід облоги. Зокрема, бойові дії на морі зведені ледь не до одного короткого речення: «Також і з моря наблизилася кораблі і багато катарг, і почали обстрілювати місто звідусіль і зводити мости через рови...» [6, с. 249]. З. Удальцова висловлює думку, що це пов'язане з ключового роллю власне сухопутного війська в успіху облоги і тривіальністю морських операцій; водночас цілковито допустимою є можливість необізнаності Іскандера в морській частині облоги [15, с. 26]. Або ж дав про себе знати той факт, що тогочасна Московська держава не володіла доступом до моря і тому її мешканці мали лише примарне уявлення про морські баталії, що цілковито відповідає тій невеликій згадці у «Повісті». Врешті-решт, картина здобуття міста дзеркально протилежна загальновідомій. Наприклад, у тексті

«Повісті» «народ не здавався туркам, а чинив їм опір», султан був змушений сам увійти у Святу Софію і надати гарантії безпеки духовенству та мирним жителям [6, с. 261–263]. Це різко контрастує з описами Дуки, який змальовує скупчення біженців у храмі та подальше жорстоке захоплення їх у полон турками [3, с. 100].

Отож одночасна присутність доказів на користь першої і другої версії сутності «Повісті» та її авторства скеровує до висновків, що в сукупності не є взаємовиключними. «Повість», вочевидь, складає з себе ядро спогадів справжнього очевидця, який походить з османського війська, хоча на-вряд чи обіймав у ньому високе звання. М. Смірнов спеціально відділяв відомості Іскандера з турецького табору від відомостей грецьких, формуючи щось на кшталт гіпотетичного «військового щоденника» [10, с. 62–66]. Доречним видається використати термін «щоденник», хоч і не обов'язково у відношенні тільки до свідчень із турецького боку. Отже, невідомим чином «щоденник» знайшов свій шлях до Московської держави – мабуть, разом із грецькими біженцями, осередком яких була Троїце-Сергієва лавра. Саме з Лаври походить рукопис із згадкою автора. Уже у Московському князівстві він піддався достатньо вмілій переробці на місцевий манер. Але, найбільш вірогідно, відомості залишилися неповними за своїм змістом чи дійшли в пошкодженому вигляді, втративши частину вагомих даних. Тому редактор або декілька редакторів не були спроможні цілковито заповнити прогалини у викладі фактів, хоча, імовірно, мали можливість користуватися загальновідомими джерелами, щоб частково компенсувати ці недоліки. Водночас вони сформували тло твору, наповненого оригінальним змістом, що дозволило «Повісті» набути вигляду, типового для середовища Московської держави, коли мова йде про стиль написання й ідейну спрямованість.

Оскільки деталі облоги і військових дій «Повісті» вказують на походження від очевидця з турецького війська, першоавтор, якого гіпотетично можна називати ім'ям Нестора Іскандера, справді був історичною особою. Таким чином, підтверджується достовірність біографічних даних у прикінцевому авторському підписі, хоча власне ім'я «Нестор Іскандер» точно верифікувати неможливо. Тому, якщо говорити про авторство «Повісті», яка складає враження компілятивного твору, правильно буде описати «Нестора Іскандера» не стільки як одну окрему особу, але як колективний образ свідка та редакторів, які тою чи тою мірою доклалися до укладання твору.

У вивченні «Повісті» потрібна значна обережність, зважання на регіон її виникнення і особливості останнього, а також зіставлення з первинними джерелами інформації про падіння Константинополя. А втім, бачення в «Повісті» навіть решток записів очевидця робить її дослідження необхідним для складання повноцінної картини загибелі Константинополя 1453 р. та сприйняття події у віддалених теренах. У перспективі, питання авторства надалі залишається відкритим, зокрема, якщо певні новорозшукані дані зможуть пролити більше світла на особу «Нестора Іскандера».

Література

1. *Азбелев, С. К.* Дапировке русской Повести о взятии Царьграда турками / С. Азбелев // Труды отдела древнерусской литературы. – 1961. – Т. 17. – С. 334–337.
2. Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссией [ред. Григорович И.] – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1.
3. *Дука.* История (гл. 35–42) / Дука // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. [ред. Любарский Я., Соболев Т.] – Санкт-Петербург, 2014. – С. 78–109.
4. *Критовул.* Историческое сочинение (гл. 6–72) / Критовул // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. [ред. Любарский Я., Соболев Т.] – Санкт-Петербург, 2014. – С. 22–75.
5. *Кроули, Р.* Константинополь. Последняя осада. 1453 / Р. Кроули [пер. с англ. Короленков Л. В., Семенов И. А.] – М., 2008.
6. *Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году* // Памятники литературы древней Руси: вторая половина XV века. [ред. Дмитриев Л., Лихачев Д.] – М., 1982. – С. 216–267.
7. *Погодин, П.* Обзор источников по истории осады и взятия Византии турками в 1453 году / П. Д. Погодин // Журнал министерства народного просвещения. Шестое десятилетие. – 1889. – Часть ССLXIV. – С. 205–258.
8. *Софийская первая летопись* // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1851. – Т. 5. – С. 81–275.
9. *Скрипиль, М.* «История» о взятии Царьграда турками Нестора Искандера / М. Скрипиль // ТОДЛ. – 1954. – Т. 10. – С. 166–184.
10. *Смирнов, Н.* Историческое значение русской «Повести Нестора» Искандера о взятии турками Константинополя в 1453 г. / Н. Смирнов // Византийский Временник. – 1953. – Т. 7. – С. 50–71.
11. *Сперанский, М.* Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI–XVII веков / М. Сперанский // ТОДЛ. – 1954. – Т. 10. – С. 136–165.
12. *Сперанский, М.* Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI–XVII веков / М. Сперанский // ТОДЛ. – 1956. – Т. 12. – С. 188–225.
13. *Сфрандзи, (псевдо-). Хроника (гл. 4–11) / Сфрандзи (псевдо-) // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. [ред. Любарский Я., Соболев Т.] – Санкт-Петербург, 2014. – С. 128–156.*
14. Типографская летопись // ПСРЛ. – Петроград, 1921. – Т. 24.
15. *Удальцова, З.* Отклики на завоевание Константинополя турками в русском государстве / З. Удальцова // Византийский Временник. – 1977. – Т. 38. – С. 19–29.
16. *Халкокондил, Л.* Историческое повествование / Л. Халкокондил // Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. [ред. Любарский Я., Соболев Т.] – Санкт-Петербург, 2014. – С. 113–124.
17. *Barbaro, N.* Diary of the Siege of Constantinople 1453 [Электронный ресурс] / N. Barbaro. – New York, 1969. – Режим доступа: <http://deremilitari.org/2016/08/the-siege-of-constantinople-in-1453-according-to-nicolo-barbaro/>. Доступ – 23. 08. 2018.

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Українська еміграція в ЧСР. Повсякденне життя працівників медичної сфери міжвоєнного періоду

Зубко Ольга Євгеніївна

кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, Вінниця, 21100
e-mail: zubkoolga5@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7052-1472

На еміграцію в ЧСР з політичних причин вийшло 119 українських лікарів. Їх вихід за кордон мав як свої переваги, так і свої недоліки. Перші полягали в тому, що не потрібно було змінювати свій фах, перевчатися. Тоді як недоліком емігрантського буття виступала побутова невлаштованість. Українським медикам, як і іншим вихідцям, довелося вирішувати питання житла, харчування, одягу та дозвілля. Вирішення останніх показало, що медична повсякденність була цілком регламентованим явищем, в просторі якої уживалися виробничі, політичні та ідеологічні потреби міжвоєнного часу.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословацьчина, медицина, повсякденність.

Украинская эмиграция в ЧСР. Медицинская повседневность межвоенного периода

Зубко Ольга Евгеньевна

кандидат исторических наук, докторант кафедры истории и культуры Украины Винницкого государственного педагогического университета имени М. Коцюбинского
ул. Острожского, 32, Винница, 21100
e-mail: zubkoolga5@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7052-1472

В эмиграции в ЧСР по политическим причинам оказалось 119 украинских врачей. Их исход за границу имел как свои преимуще-
© Зубко О.Є., 2018

ства, так и свои недостатки. Первые заключались в том, что не нужно было менять свою профессию, переучиваться. Тогда как недостатком эмигрантского бытия являлась бытовая неустроенность. Украинским медикам, как и другим эмигрантам, пришлось решать вопрос жилья, питания, одежды и досуга. Решение последних показало, что медицинская повседневность была вполне регламентированным явлением, в пространстве которого сосуществовали производственные, политические и идеологические потребности междувоенного времени.

Ключевые слова: украинская эмиграция, междувоенная Чехословакия, медицина, повседневность.

Ukrainian Emigration in the Czechoslovak Republic. Medical Everyday Interwar Period

Zubko Olga

*candidate of historical sciences, doctoral student Department of History and Culture of Ukraine Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
32 Ostrozhskego st., Vinnitsa, 21100
e-mail: zubkoolga5@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7052-1472*

For emigration to the Czechoslovak Republic for political reasons, there were 119 Ukrainian doctors. Their outcome abroad had both advantages and disadvantages. The first were that you did not need to change your profession, retrain. Whereas the lack of emigrant being was a household disorder. Ukrainian doctors, like other emigrants, had to solve the issue of housing, food, clothing and leisure. The decision of the latter showed that medical daily life was a completely regulated phenomenon, in the space of which the production, political and ideological needs of the interwar period coexisted.

Key words: *Ukrainian emigration, inter-war Czechoslovakia, medicine, everyday life.*

У міжвоєнний період разом з українськими арміями за кордоном, переважно з політичних міркувань, опинилося чимало українських лікарів. Перші з них перетнули державну межу ще наприкінці листопада 1919 р*. Крім політичного контексту, у їхньому виході був й інший чинник, значно вагоміший – вищий людський закон, «закон власної совісті», що крився в повсякденному, непримітному, мало кому відомому й ніким не оспіваному

героїзмі – природному героїзмі лікаря, котрому упродовж своєї професійної діяльності доводилося ризикувати своїм особистим здоров'ям та здоров'ям своїх близьких. Виконання хірургічних операцій, надання педіатричної допомоги, полегшення життя інфікованим хворим, відстоювання своєї думки щодо того або того лікування перед іншими й значно відомішими колегами, а до того ж життя в некомфортних й нестабільних умовах – усе це вимагало мужності й напруженості сил.

Першим, хто відобразив життя та діяльність українських лікарів в міжвоєнній ЧСР був Симон Наріжний [10]. Щоправда, його праця побачила світ лише в 1942 р., тоді як ще в 1920-х – 1930-х р. у Празі певні відомості про українських медиків-емігрантів та їхню професійну діяльність з'явилися на сторінках статистичного нариса Л. Шрамченка [15] та у фаховому «Українському медичному віснику» [14]. У 1950-х – 1980-х роках вже післявоєнна українська еміграція, розпорошена по різних країнах світу, з метою збереження інформації про свою працю в тій або тій галузі почала архівувати документацію. Так, Спілка українських лікарів Великої Британії опублікувала біографії всіх своїх членів за різні роки. Серед них, наприклад, виявилася колишня «українська пражанка» Ірина Калюжна [6]. А «Лікарський вісник» штату Огайо своєю чергою оприлюднив дані про «українського пражанина» Миколу Павловича Нездійминогу [11]. Інформація 1950-х – 1980-х рр. стала доступною для більшості українських істориків з початком 1990-х.

Здобуття Україною незалежності відкрило для дослідників архіви. Основний масив документів «Празької колекції» виявився в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в місті Києві. Зокрема, фонд 4411 «Спілка українських лікарів Чехословаччини (СУЛЧ) м. Прага (1922–1940)» містить відомості про власне членів СУЛЧ, їхні членські внески, протоколи засідань президії та загальних зборів; подає інформацію про фахові медичні видання та листування з Українською установою довір'я в Протектораті Чехії і Моравії, Українським лікарським товариством у Львові; наводить тексти лекцій з анатомії та фізіології, складені управою Спілки українських лікарів для курсів підготовки сестер-жалібниць [16]. Серед найновіших наукових розвідок з теми – стаття Н. Коцур [9] та дисертаційне дослідження А. Яворського [19]. Перша у своїй історичній розвідці звернула увагу на зацікавленість українських лікарів в ЧСР питаннями забороненої нині у світі евгеніки; дисертаційне дослідження Андрія Яворського витлумачує причини й фактори створення професійних громадських об'єднань українських емігрантів у ЧСР (інженерів, лісівників, юристів, лікарів) та ілюструє їхню практичну діяльність упродовж 1923 – 1939 рр.

Однак серед достатнього, здавалось би, масиву літератури й джерел лишається недослідженим питання повсякденного життя українських лікарів в еміграції. Його дослідження ускладнене тим, що реконструкція повсякден-

ності не є простою сама по собі. По-перше, тому що цей бік дійсності досить широкий та всеохоплюючий. По-друге, в історика, що досліджує повсякденність, або повністю відсутні історичні джерела як такі, або, навпаки, їх дуже багато і вони є такими, що стосуються винятково повсякденності.

Упродовж 1918–1939 рр. політичний притулок у Чехословаччині знайшло 119 українських лікарів [10, с. 226]. Їхньою важливою еміграційною ознакою було те, що в порівнянні з іншими українськими вихідцями перед лікарями не стояло так гостро питання працевлаштування (переважно не за фахом). Практично всі з них, хай за складних умов, працювали саме в медичній галузі. Однак, медична практика українських фахівців мала свої нюанси. Ще в 1922 р. «Палата лікарів» ЧСР подбала про усунення конкурентів. Кожен лікар – не чех, – котрий опинився на території ЧСР, мав підписати так званий «реверс» – зобов’язання не займатися лікарською практикою. І це за умови того, що відсутність лікарської практики як такої впродовж трьох років за законодавством ЧСР анулювала (юридично) диплом фахівця, отриманий як в Чехословаччині, так і поза її межами. Тому з 1922 р. по 1929 р. українські лікарі офіційно займалися здебільшого науково просвітницькою діяльністю в межах створеної «Спілки українських лікарів м. Праги». Найбільш плідними для СУЛЧ, зрозуміло, були 1920-ті. Робота СУЛЧ була настільки помітною та відчутною, що в 1923–1928 рр. чехословацький уряд в рамках «Російської допомогової акції» скерував на її потреби 672 тисячі чехословацьких крон або 22 400 американських доларів. Це була велика сума, з огляду на офіційний курс чехословацької крони до американського долара в 1923–1933 рр. як 100:3 [4, с. 85-86]. З 1922 р. по 1925 р. виходив друком основний друкований орган Спілки – «Український медичний вісник». Усього вийшло шість номерів цього видання. На сторінках цього фахового журналу було надруковано оригінальні роботи з ділянок евгеніки та термінології, клінічної, теоретичної, соціальної медицини. А в 1928 р. світ побачив «Латино-український медичний словник» під редакцією Мартирія Галіна. Офіційно також, оскільки, як було зазначено, Спілка отримувала грошові дотації в межах «Російської допомогової акції», українські лікарі читали лекції та реферати з обміркуваннями. Тематика лекцій і рефератів визначалася тими захворюваннями, які найбільше дошкуляли українській еміграційній спільноті. А це, насамперед, туберкульоз, тиф, «інфлюенца» та хвороби, котрі передавалися статевим шляхом. Наприклад, для молоді, котрою опікувався Комітет допомоги українським і білоруським студентам, у 1923 р. було прочитано 11 лекцій про туберкульоз та «статеві захворювання» й 8 рефератів про надання першої медичної допомоги [10, с. 226]. Чергові зміни в житті українських еміграційних медиків сталися в 1926 р. та в 1927 р. під час роботи Всеслов’янських лікарських з’їздів в Белграді та Варшаві. Українські лікарі з ЧСР змушені були вийти зі складу членів Всеслов’янського союзу

лікарів, оскільки той реорганізовувався не за національним, а за державним принципом, що суттєво ускладнювало й так непросте життя. Неофіційно ж українські працівники в «білих халатах» практикувалися безпосередньо щороку під час літніх відпусток своїх чехословацьких колег. Саме літні відпустки дозволяли українським лікарям встановити й підтримувати контакти з українськими, чеськими (словацькими) пацієнтами, продемонструвати свою майстерність і, власне, заробити пристойну суму грошей, що дозволяла більш-менш прожити протягом добрих півроку. Ось що писала про туберкульоз та способи боротьби з ним «права рука» Олександра Кошиця – відома українська диригентка Платоніда Россінович Щуровська: «28.V.1927.... Завіз мене старий (чоловік Микола Россінович – О. З.) від Праги в якийсь сосновий ліс (через нього всі проходять), на 230 м вище від неї (Праги О. З.). Отож сидиш зараз в глухій деревні, живеш по годинах, дихаєш сосновим повітрям та годуєшся як «на убой»: жуєш розтоплене сало, яйця (які вже остогидли за 5 місяців) та заливаєшся молоком. Розносить жінок, слава Богу, порядком. Я щось кіло 8–10 прибавила у вазі. А на додачу ренген...» [18, арк. 7]. «28.V.1927.... Потрібно їхати до моря. Болгарія або Італія. Терміново їхати. Однак для більшості з нас Болгарія, наприклад, «відсунулася». Болгари панічно бояться емігрантів, та і у Варні малярія. А кімнаті дорогі – 3.000 левів. В коронах чеських це 750 за саму скромненьку кімнатку. Про Францію або Далмацію (Середземномор'я) я вже мовчу...» [18, арк. 7–8].

Говорячи про медичну практику українських еміграційних лікарів, варто відзначити також їх яскраву професійну «візитівку». Пропагуючи здоровий спосіб життя та евгеніку як науку «про спадкову батьківську вартість», лікарі-емігранти особисто... для функціональної підтримки мозку й корисності загалом вживали багато нордичних жирних оселедців, що були одним з найдешевших продуктів на чехословацькому продуктовому ринку. Зрозуміло, запах оселедцю на додачу з цибулею старанно маскувався, проте з часом на нього вже практично не звертали уваги [17, арк. 5].

З 1929 р. ЧСР охопила світова економічна криза, яка затяглась у цій країні аж до 1935 р. Для всіх без виключення емігрантів закривався й поготів закритий до цього ринок праці. Щоправда, в березні 1932 р. українські лікарі емігранти ще були учасниками Другого наукового з'їзду (Перший науковий з'їзд відбувся 3–7 жовтня 1926 року). Та вже з 1933 р. і чехословацькі, і українські фахівці тільки й говорили про те, де б заробити гроші.

В питаннях побуту й дозвілля українські лікарі підпорядковувалися тим самим обставинам, які диктувало емігрантське життя в цілому іншим категоріям фахівців. Найпершим питанням, яке потрібно було вирішувати на чужині всім без виключення українським емігрантам, було житлове питання. І хоча українські лікарі належали до прошарку інтелігенції, тобто до так званої «верхівки» української громади в ЧСР, дозволити придбати собі власне жит-

ло у Празі чи деінде на чехословацькій території, вони не могли. Вартість приватного будинку в міжвоєнній ЧСР складала в середньому біля 90 тисяч крон; вартість двокімнатної або трикімнатної квартири коливалась в межах 68–75 тисяч крон. При співвідношенні чехословацької крони до американського долара в 1923–1933 рр. як 100:3, (за сто чехословацьких крон давали 3 американських долари), виходила величезна сума. Розрахунки взяті нами із документації російської еміграційної спільноти в ЧСР, що на відміну від української, мала інший соціальний статус, а, головне, капітал. Так, наприклад, «російські пражани» могли дозволити собі будівництво кооперативного житла [3, с. 32–33].

Ще одним варіантом вирішення житлового питання (найдешевшим) були гуртожитки або перехідні станції. Проте, цей варіант підходив виключно для несімейних. Та в основному українські вихідці винаймали житло: або одну кімнату, або цілу квартиру, або весь приватний будинок. Що цікаво, українські та білоруські вихідці в ЧСР уникали оприлюднення вартості орендованого житла в своїх споминах та мемуарах, а ось росіяни були значно відвертішими. Місячне проживання в одній кімнаті складало переважно 80–160 крон (в залежності від кількості проживаючих), оренда двокімнатної та трикімнатної квартири коштувала відповідно 200–450 та 300–600 крон. Варто зауважити, що в цю суму не входили звичні нам комунальні виплати, оскільки будинки в міжвоєнній Чехословаччині були зовсім не газифікованими та тільки частково електрифікованими, на відміну від водовідведення та водопостачання, які були в міжвоєнній Чехословаччині на достатньо добром рівні по всій країні (переважно через побоювання епідемій, підтримку належної санітарії та контролю вищими керівними колами). І хоча водовідведення та водопостачання не вимагало окремої оплати, для прийняття ванни воду доводилось гріти або котлами, якщо такі були, або певними ємностями для підігріву води на примусах, що, в свою чергу, вимагало витрат на дрова або гас [7, с. 80–82] [душ на той час могли дозволити собі тільки дуже заможні родини – 0.3]. На вартість оренди житла більше впливало те, де саме воно розміщувалося. Чим далі від столиці чи обласних міст, тим житло було дешевшим. Ціну житла регулювала і наявність у кімнатах меблів. В цілому, витрати українських лікарів на житло становили приблизно третину еміграційного прожиткового мінімуму, який становив на той час 1000 (1200) крон (30 доларів або точніше 29 доларів 60 центів) [4, с. 85].

З 1922 року по 1940 рік у складі Спілки українських лікарів Чехословаччини перебував білорус Янка (Іван) Геніюш (1902–1979), лікар венеролог (крім нього, у СУЛЧ ще було ще троє вірмен та один представник єврейської національності – О. З.). Ось що писала про роботу Янки Геніюша та вирішення житлового питання його дружина, очільниця Білоруської Народної Республіки й відома поетеса Лариса Геніюш (1910–1983): «У Чехословаччині я відразу відчула таку неприємну річ – там відчутно не любили т. зв.

чужинців. Їх було у Празі багато, починаючи від євреїв. У Чехословаччині була справжня демократія, свобода, там кожен міг вчитися й жити. Щоправда, працювати не усім дозволялося, бо було багато своїх безробітних, і так мій чоловік працював нелегально за маленькі гроші. Він працював заступником лікаря – спеціаліста шкіро-венеричних хвороб, чеського легіонера полковника Вітеслава Граділа, який працював власне у Чеському Граді (Кремлі), а мій чоловік весь час вів його кабінет. Граділу подобалася чесність і працьовитість білоруса, а чоловік мав там гарну й цікаву роботу...» [переклад з білоруської – авторський. – О. 3.] [1, с. 53].

«Жили ми у великому будинку, т. зв. Кашпараку. Жила там, переважно біднота, емігранти й повії. Одні з них – румунські євреї – тікали з Праги й залишили нам свою квартиру. Це була невелика кімнатка, а через коридор кухонька. Недорога квартира й для нас саме...» [переклад з білоруської – авторський. – О. 3.] [1, с. 61].

Після проголошення Адольфом Гітлером у Празькому Граді 15 березня 1939 р. Протекторату Богемії та Моравії, становище українських лікарів, котрі не побажали виїхати з колишньої вже Чехословаччини до інших країн, ще більше погіршилося. Івана Геніюша навіть було мобілізовано до війська. Лариса Геніюш писала в той час: «У мене без чоловіка було досить тяжке матеріальне становище. Справа в тому, що лікар Граділ оплачував працю мого чоловіка досить скромно, а щоб краще йому було, то в «трудова книжку» він вписував ще меншу за фактичну суму, бо так менше потрібно було платити на касу хворих й інше. Коли ж чоловіка забрали у військо, то отримувала я виключно суми, записані в «трудова книжці». Граділ знав про це, але йому відносно такого було байдуже. На картки прожити було важко, а купити щось не було за що. Готівки в нас не було ніколи, адже забагато було голодних і більш потребуючих. Час був неспокійним й кожний щасливо прожитий день був вже сам по собі виграшем» [переклад з білоруської – авторський. – О. 3.] [1, с. 73].

Житлове питання тягло за собою й питання харчування. Ще на початку та в середині 1920-х, в часи «Руської допомогової акції», при українських громадсько-політичних об'єднаннях Праги існувало декілька їдальень, де за досить демократичну ціну (від 3 до 8 крон; для порівняння вартість обіду в чехословацьких ресторанах становила від 7 до 15 крон) можливо було прохарчуватися: їдальня на «Козім наместі» (їдальня Українського громадського комітету (1921–1925)), кооперативна їдальня «Україна», «Наша Хата» – приватне підприємство студента-гетьманця Рознатовського та «їдальня жінок-християнок», яку тримали жінки професорів і лекторів Української Господарської академії в Подебрадах. Остання, як і «Наша Хата», за висловом професора УГА Василя Іваниса «тяжіла до клієнтелю правіших (гетьманських сил)» [2, с. 12]. Тут годували стравами традиційної української кухні:

борщем, голубцями, гречаною кашею, варениками, тощо. Бувало й подавалися традиційні страви чехословацької кухні: картопляний суп – bramboračka, відбивну зі свинини з кнедлями [виробом з тіста або картоплі, що переважно вариться – О. З.] та квашеною капостою – veprove knedliky a zeli, кнедлі з різною начинкою, вершками та особливим сортом сиру – ovocny knedliky, струдель з яблуками – jablěčný zavín. Проте, вже з 1927 р. «допорогова акція» чехословацького керівництва починає згортатися, їдальні зачиняються й українські емігранти починають готувати їжу самостійно – здебільшого на керосинових примусах. А коли в 1929 р. Чехословаччину зачепила світова економічна криза, стало і зовсім сутужно. Українські лікарі, як і інші посіпаки, стали жити впроголодь. Найдешевшими продуктами хіба що були «хліб та американський смалець, які з'їдалися тонами, а вітамінами виступали овочі, особливо помідори» [12, с. 11]. Таке життя змусило більшість «українських пражан» взятися за вирощування цибулі, часнику, помідорів, огірків і картоплі. Цікаві факти: чехи на той час не вживали сирих дозрілих помідор та огірків і косо дивилися на українців, котрі споживали «червоні та зелені бур'яни». Були українські вихідці, зауважимо також, першими дегустувачами в ЧСР кавунів з Угорщини та Закарпаття [2, с. 13].

Писав про голодне життя українських медиків в ЧСР й відомий громадсько політичний діяч, письменник, а в минулому ветеринарний лікар Василь Королів (Старий) (1879 – 1943): «Один період ранніми ранками, коли Прага ще спала, – згадував він, – біг я на далекі передмістя затримувати робітників, що їхали на працю на велосипедах і пропонувати їм патентований держак для бриля при їзді на ровері. Був це маніпісінький щипок, що насаджувався на держало ровера і дуже дотепно тримав скиненого з голови бриля. З кожного проданого вішака мав дістати півкрони. Протягом дня треба було продати 20, щоб існувати на хлібі, сирі і зелені» [8, с. 160].

Крім житла та харчів, болючим питанням для українських медиків було питання «Що вдягти?», адже за кордон від'їжджали в тому, що було, або взагалі без нічого. Частково дане питання вирішувалося за допомогою певних громадських благодійних фондів, а частково – самотужки, в залежності від власних смаків й вподобань, тому що одяг та взуття теж були недешевими. Так, наприклад, вартість жіночих або чоловічих осінніх чобіт коливалась від 80 до 180 крон; чоловіча сорочка коштувала 35–100 крон, а за жіноче або чоловіче пальто доводилося платити від 250 до 800 крон [3, с. 36]. [Зауважимо, мова йшла про купівлю нових фабричних речей. Про «секонд генд» у ті часи ніхто нічого не знав. А з урахуванням «побожного ставлення» до гігієни, ніхто б і не наважився. – О. З.]

Кого найчастіше лікували українські медики та з якими хворобами найчастіше змагалися? Основний контингент хворих серед українських емігрантів в ЧСР складала студентська молодь. Як відзначав в своєму статистич-

ному нарисі «Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах ЧСР» Л. Шрамченко, стан здоров'я української еміграційної молоді був просто загрозливим. Серед найпоширеніших хвороб зафіксовані: туберкульоз, катар легенів, недокрів'я, ревматизм, а з ним хвороби серця, неврози, катар шлунка, військові поранення, грип, бронхіт, малярія, хвороби очей та вух [14, с. 32–34].

Проте хворіла, власне, й еліта української еміграційної спільноти. Наприклад, в своїх листах до якогось «Олександра Антоновича» (міркуємо до Олександра Кошиця – О. З.) відома українська диригентка Платоніда Россінович Щуровська відзначала: «18.V.1927. Оказалось, що і мене не минула тяжка еміграційна доля: вчепився і до мене туберкульоз. Туберкульоз – це вже категорія всіх без виключення емігрантів. ... Доля, здається, всіх однакова. У нас зараз це настільки модно серед нашої еміграції, що як яка здорова душа і вирветься хвацько з рядів нас заурядних смертних, то навіть загальне здивування викликає. Таким робом – всі під один аршин, бо все ж таки не хочеться умирати в такі роки» [17, арк. 7].

Щодо ж вільного часу українських лікарів в еміграції, то з урахуванням їх постійної завантаженості та великої відповідальності, говорити багато тут не доводиться. Для українських медиків часу на відпочинок було дуже й дуже мало. Та все ж, навіть попри завантаженість, вони знаходили змогу читати фахову й художню літературу; відвідувати різноманітні виставки, академії та концерти; прокладати екскурсійні маршрути; кататися роверами [велосипедами – О. З.]; вчитися кермувати автівками.

Так, наприклад, відомо, що лікар-хірург Всеволод Гармашів та лікар терапевт Степан Літов були задіяні в квітні 1928 року в одній із «культурних акцій» спротиву. На той час декілька пражських театрів спробували поставити на своїх сценах п'єсу М. Булгакова «Дні Турбіних» [4, с. 152]. «Празькі петлюрівці» виступили рішуче проти цього, що свідчило про обізнаність більшості «українських пражан» відносно літературних новинок того часу. Даний факт підкріплює ще й така інформація: в 1928 р. через перевірений «книжковий канал» [місто Ригу – О. З.] «українські пражани» отримали повість М. Булгакова «Фатальні яйця» (1925) та роман Г. Велса (Уелса) «Їжа богів» (1904). Обидва літературних твори дуже сподобалися українським вихідцям. Було видано навіть декілька схвальних рецензій щодо цих творів. Тобто, українська діаспора в ЧСР, в тому числі й українські лікарі, багато розбірливо й вдумливо читала.

Відомо також, що лікар-терапевт Літов, як колишній лікар 24-ї лікарської дільниці Південно-Західної залізниці на початку 1921 р., а згодом (в кінці того ж таки року) районно-санітарний лікар Проскурівщини, полюбляв екскурсії свого колеги по УВП ім. М. Драгоманова в Празі кубанця Григорія Омельченка, який марив віднайти невідшукані (на його думку) до кінця скарби в чеському замку Карлштейн та поліпшити свій матеріальний стан**. Крім того, кожна екскурсія Омельченка завершувалася для чоловічої частини екскурсантів бокалом пива «Staropramen», за яким прокладалися нові екскурсійні маршрути замком й

співалося українських пісень [5, с. 104]. А ось хірург Гармашів, старший ординатор хірургічного відділу Київського військового госпіталю й викладач Київської фельдшерської школи до 1914 р., а в роках Першої світової – головний лікар одного із польових госпіталів, перед виходом за кордон (1921 р.) – головний лікар Черкаського евакуаційного пункту, був слухачем авто-тракторних курсів, організованих Українською Селянською спілкою, – тобто курсів з підготовки водіїв різних категорій [16, арк. 12].

В неформальному колі українські еміграційні лікарі були не надто балакучими. Спілкування лікарів, якщо і відбувалося, то виключно серед «своїх» й на «свої» теми. Що цікаво: українські еміграційні лікарі ніколи не кепкували над виразними людськими фізичними вадами й хобі, як, наприклад, інженери або вчителі; побоювалися вони зачіпати й аномальні (потойбічні) теми. Так, наприклад, популярною серед українських еміграційних ескулапів була легенда про «Білу Пану» – найвідомішого привида замку Рожмберк над Влтавою. Легенда оповідала: колись, за давніх давен, жив у цьому замку барон Рожмберк. Це був хитрий і жадібний пан, котрий не цурався нічого аби тільки воно поповнювало його, і без того вже чималий статок. Головним помічником барона Рожмберка був чернець, котрий не тільки займався бароновою документацією, а й допомагав тому захоплювати все нові і нові землі та цінності. Але ось одного разу зажадав барон захопити нечесним шляхом черговий ласий шматочок – земельну ділянку. А так як на цій землі жили родичі ченця, той відмовився складати документи. За це барон Рожмберк стратив ченця. Вмираючи, чернець прокляв самого барона і всіх його нащадків. А була у барона єдина дочка – Перхта, цілком слухняна його волі, яку той намагався якомога вигідніше видати заміж. Нарешті, була знайдена відповідна партія в особі графа Ліхтенштейну. Зіграли весілля, молоді поїхали до палацу нареченого. Та жадібний барон відмовився віддавати обіцяний посаг. Не довго думаючи, молодий чоловік повернув дружину батькові. Так і прожила все життя в батьківському замку Рожмберк нещасна Перхта, нарікаючи на свою злощасну долю. Бо тільки в старості, через багато років, приїжджав до неї, відкинутої, чоловік просити вибачення. Відмовились пробачати графа Ліхтенштейну горда Перхта. І тоді вже граф прокляв рід Рожмберків. Мабуть, прокляття ці мали якусь силу, тому що Перхта так і залишилася жити в цьому замку, однак уже у вигляді привида Білої Пани, названої так за кольором її сукні. Побачити Пану можна було досить часто. Місцеве населення подекувало, що рукава її сукні мають здатність змінювати колір – якщо рукава білі, то того, хто побачив привида, чекає весілля. Червоні рукава віщували пожежу, а ось чорні – велику біду. У замку був і портрет Білої Пани. А на портреті, зроблений за допомогою загадкового шрифту, надпис з коментарем: «Прочитай, що тут написано і станеш володарем казкового багатства». Що теж не могло не інтригувати: «...Однієї місячної ночі гурт нашої молоді пішов на село. Вертаючись, ми побачили юрбу селянок в їх національних чорних хустках, що нагадували крила зловісних птахів. Жінки схвильовано розмовляли і дивилися на замок. Ми підвели очі вгору і..... понурий сірий замок з вежами здіймався зубчатою стіною

на вершкy гори. А по стіні повільно наче плив у повітрі привид. ... Білої Жінки. ...» [13, с. 115]. Не мали українські еміграційні лікарі й яскраво виражених або прихованих аномалій, фобій, патологій, уникали девіантної поведінки. Наприклад, російське еміграційне суспільство в ЧСР подекуди вживало так званий «балтійський чайок» – морфій разом із горілкою. Тоді як для українців вживання наркотичних речовин не було характерним. Проте завжди «ескулапи» були об'єктами кепкувань інших. Хоча б за ту свою, вже зазначену, прив'язаність до нордичних оселедців з цибулею.

Отже, повсякденне життя українських лікарів в міжвоєнній Чехословаччині – це реалії буття кожного з них, які проживалися непомітно, без надмірних зусиль, акцентування й рефлексії. Повсякденне життя медиків не потребувало від них розв'язування доленосних питань, не змушувало їх до зосередження на раціональному усвідомленні своїх дій та вчинків, не вимагало суворого контролю емоцій і почувань, розмислу над їх проявами. Повсякденне життя «людей в білих халатах» було радше іманентною даністю, в яку вони занурювалися та яку сприймали як очевидність у всьому розмаїтті й неподільній сукупності. Разом з тим, повсякденне життя еміграційних лікарів не було безладним, воно непомітно регулювалася різними інститутами й установами, нормами і приписами. Воно було свого роду мережею особливим чином улаштованих просторів з особливим ритмом повторювань та звичок, випадковостей та незначущих деталей. У повсякденному житті медиків ніби нічого особливого не відбувалося, нічого не починалося і нічого не закінчувалося, а все тільки тривало.

Література

1. *Геніюш, Л.* Сповідзь. / Л. Геніюш. Падрыхтоўка тэксту, прадымова, каментарыі М. М. Чарняўскага. – Мінск, 1993. 213 с.
2. *Іванис, В.* Стежками життя. Спогади. Книга V. На чужині. /В. Іванис. – Новий Ульм. – Німеччина, 1962. 275 с.
3. *Зубко, О.* Матеріально-побутове життя українських пражан у 1921-1939 роках: помешкання, харчування, одяг /О. Є. Зубко// Часопис української історії. – 2018. – Вип. 38. – С. 31–38.
4. *Зубко О.* Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.). Дисертація кандидата історичних наук. – Київ. – 2010. – 224 с.
5. *Зубко, О.* Слухи, сплетни і мифы в среде белоруской пражской эмиграции (1921-1939) /О. Зубко// Studia Białorusnistyczne – 11/2017. – DOI: 10.17951/sb.2017.11.93 S.93–108.
6. *Ковалёв, М.* Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920-1930-е годы: исторические очерки. /М. В. Ковалёв. – Саратов. – 2014. – 113 с.
7. *Королів-старий В.* Згадки про мою смерть. /В. Королів-старий. – Торонто. – 1961. – Випуск 169. – 407 с.
8. *Коцур, Н.* Спілка українських лікарів в Чехословаччині (20-40 рр. XX ст.): науко-

- во-організаційна та громадська діяльність. /Н. Коцур // Переяславський літопис. – Вип. 10. – 2016. – С. 136–145.
9. *Наріжний, С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – 1918–1939 рр. / С. Наріжний. – Ч. І. Прага. – 1942. – 607 с.
 10. *Нездійминого М. П.* *Лікарський Вісник.* /М. П. Нездійминого. – Огайо. – 1964. – Ч. 1 (32). – 45 с.
 11. *Прохода, В.* Записки непокірного. Книга II. На чужині. Національно культурна діяльність, боротьба за існування. З перебування на чужині. / В. Прохода. – Новий Ульм. – Німеччина, 1972. – 275 с.
 12. *Суровцева, Н.* Спогади. /Н. Суровцева. – Київ. – 1996. – 432 с.
 13. 14. Український Медичний Вісник. Неперіодичний часопис клінічної та суспільної медицини. – Ч. 5-6. – Серпень 1925. – Прага. – 104 с.
 14. *Шрамченко, Л.* Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах ЧСР. Статистичний нарис. /Л. Шрамченко. – Подєбради. – 1926. – 36 с.
 15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАВОВУ). – Ф. 4411 (Спілка українських лікарів в м. Празі (1922– 1940)). – Оп. 1. – Спр. 19. – 87 арк.
 16. ЦДАВОВУ в м. Києві. – Ф. 3972. – Оп. 1. – Спр. 245. – 12 арк.
 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України м. Київ. (ЦДАГО України). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 170. – 14 арк.
 18. *Яворський, А.* Професійні громадські об'єднання українських емігрантів у Чехословаччині (1923-1939)/ Автореферат дис... на здобуття ступеню канд. іст. наук. – Львів. – 2017. – 28 с.

*У другій половині листопада 1919 року наддніпрянська армія УНР відійшла в район Старокостянтинова – Нової Чорторії – Любара й опинилася в безвихідному становищі: з півночі на неї наступала більшовицька Червона Армія, з півдня – Збройні Сили Півдня Росії (денікінці), із заходу – поляки. Під ударами цих сил Наддніпрянська Армія УНР стала фактично небездатною і розпалася. Одна її частина на чолі з головним отаманом Петлюрою та урядом Української Народної Республіки вирішила, обираючи менше зло, перейти в полон до Польщі. Згодом саме з Польщі більшість українських поплічників перебралася до ЧСР.

**У період гуситських воєн в Карлштейні крім римських імператорських регалій зберігалися також скарби і регалії чеських королів, вивезені з Празького Граду (зокрема, корона святого Вацлава, в якій коронувалися королі Чехії, починаючи з Карла IV. Вона була повернута в Празький Град тільки у 1619 році). Облога Карлштейну гуситами в 1427 році тривала 7 місяців, але замок так і не був узятий. У період Тридцятирічної війни в 1620 році Карлштейн був взятий в облогу шведами, але їм також не вдалося захопити замок. 1436 року, за наказом імператора Сигізмунда, другого сина Карла IV, королівські скарби були вивезені з Карлштейну. Зараз ці віднайдені скарби зберігаються частково в Празі, частково у Відні.

Засоби персональної ідентифікації військовослужбовців країн-учасниць Першої світової війни (1914 – 1918 рр.)

Скопненко Богдан Олександрович

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу
«Історія України у ХХ ст.» Національного музею історії України
вул. Володимирська, 2, м. Київ, 25025
e-mail: Sko-bogdan@i.ua
ORCID: 0000-0001-5678-0657

В статті розглянуто історію застосування засобів безпосередньо призначених для встановлення осіб померлих, або ж тяжкопоранених солдат, які використовувались у збройних силах країн учасниць Першої світової війни. Досліджено особливості використання та еволюції засобів персональної ідентифікації військовослужбовців у арміях Антанти та Троїстого союзу з 1914 по 1918 рр..

Ключові слова: ідентифікаційний знак, військовослужбовець, Перша світова війна, жетон, бойові дії, медальйон, облік.

Средства персональной идентификации военнослужащих стран-участниц Первой мировой войны (1914 – 1918 гг.)

Скопненко Богдан Александрович

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
отдела «История Украины в ХХ ст.»
Национального музея истории Украины
ул. Владимирская, 2, Киев, 25025
e-mail: Sko-bogdan@i.ua
ORCID: 0000-0001-5678-0657

В статье рассмотрена история применения средств непосредственно предназначенных для установления лиц умерших, или тяжело раненных солдат, которые использовались в вооруженных силах стран-участниц Первой мировой войны. Исследованы особенности использования и эволюции средств персональной идентификации военнослужащих в армиях Антанти и Тройственного союза с 1914 по 1918 гг.

Ключевые слова: идентификационный знак, военнослужащий, Первая мировая война, жетон, боевые действия, медальон, учет.

Means of personal identification of servicemen of the countries participating in the First World War (1914-1918)

Skopnenko Bogdan

*PhD in historical sciences, Leading Researcher at the
National Museum of Ukrainian History
Volodymyrs'ka St., 2, Kyiv, 25025
e-mail: Sko-bogdan@i.ua
ORCID: 0000-0001-5678-0657*

The article deals with the history of the use of means directly intended for the identification of dead or hard-willed soldiers used in the armed forces of the countries of the First World War. The peculiarities of the use and evolution of the means of personal identification of servicemen in the armies of the Entente and the Triple Alliance from 1914 to 1918 were investigated.

Keywords: identification mark, serviceman, First World War, badge, fighting, medallion, account.

Перша світова війна стала катастрофою світового масштабу. Військовим конфліктом, який був не схожим на жодну з попередніх воєн за всю світову історію. Величезні армії по різні боки фронту створюють цілі мережі інженерних споруд, війна стає позиційною. Зростає роль автоматичної стрілецької зброї та артилерії. Використання величезної кількості новітніх на той час видів озброєнь спричинило докорінні зміни в тактиці, стратегії та методах ведення війни [1]. Війна стає глобальною, щоденно в боях гинуть десятки тисяч військовослужбовців різних протиборчих блоків. Величезна кількість солдатів залишаються непохованими на полях війни. З'являється необхідність у вдосконаленні системи обліку незворотніх втрат [2]. Зміни в тактиці ведення бою та запровадження більш досконалих видів озброєння спричиняють своєю чергою зміни в забезпеченні солдата військовим спорядженням та запровадження різноманітних засобів персональної ідентифікації, які були покликані виконувати досить практичну і прагматичну функцію – надати максимальну інформацію про свого важкопораненого або ж загиблого власника. Саме в ході Першої світової війни масштабне використання солдатських ідентифікаційних жетонів відбулося вперше.

Науковий інтерес до питання історії використання солдатських ідентифікаційних знаків виявляють переважно західноєвропейські дослідники. Німецький дослідник Хьойдал торкався у своїх дослідженнях питання історії запровадження засобів ідентифікації військовослужбовців німецької армії, а також їхньої

трансформації та вдосконалення протягом Першої світової війни [7; 8]. Питанням історії запровадження ідентифікаційних жетонів у російській імператорській армії у період з кінця XIX ст. до лютого 1917 р. займався С. Федосєєв [6].

Уперше запропонував ввести персональні жетони для вояків прусський лікар у чині генерала Ф. Лоеффлер. У книзі «Прусська військово-медична служба та її реформа» Ф. Лоеффлер запропонував зробити обов'язковим носіння ідентифікаційних жетонів з жести для солдат та офіцерів прусської армії. На цьому жетоні генерал пропонував набивати назву військової частини, у якій проходив службу солдат або офіцер, а також його особистий номер за списками особового складу вищезгаданої частини. Аргументацію Ф. Лоеффлер підібрав більш вдалу ніж «берлінський чоботяр», а саме: він посилався на конкретний сумний досвід австро-пруської війни 1866 р., коли після битви під Кьоніггрецом із 8893 загиблих солдат і офіцерів прусської армії було ідентифіковано тіла тільки 429 [4, с. 29–34]. До Ф. Лоеффлера прислухались у військовому міністерстві і 29 квітня 1869 р. видали об'ємне розпорядження про санітарну службу в армії під час війни, окремих пункт якого зобов'язував кожного солдата та офіцера носити під уніформною натільний жестяний знак, на якому вказувалась військова частина, у якій він проходив службу, а також його номер за списками особового складу частини.

З книги Ф. Лоеффлера запозичили і першу офіційну назву для ідентифікаційного жетону – «рекогносцирувальний знак» (Recognoscierungsmarke) [9, с. 271–273]. Цей знак мав прямокутну форму з дещо заокругленими краями. У верхній частині знака були пробиті два отвори для шнура. Передбачалось, що написи на жетоні власник набиватиме власноруч, проте на практиці до цього залучали «майстрів» на місцях.

Солдати отримували ідентифікаційні жетони безкоштовно, а офіцери були зобов'язані їх купувати. На відміну від солдатських, ідентифікаційні жетони офіцерів були іменними – на них набивалися звання та прізвище офіцера, а дещо нижче – військова частина, у якій він проходив службу. Крім того офіцери часто «декорували» свої ідентифікаційні знаки: написи на них часто не набивалися, а наносилися методом гравіювання, поверхня знака хромувалась, іноді навіть покривалась сріблом.

Такий ідентифікаційний жетон був характерним для німецької армії на початковому етапі Першої світової війни в 1914 р. Згодом (після 1914 р.) набуває поширення величезна кількість ідентифікаційних жетонів, які мали різну форму (круглу, овальну, прямокутну), різну кількість отворів для шнурка, різнилися за способом нанесення інформації та були виготовлені з різних металів [9, с. 271–273]. Разом з ізбільшенням чисельності німецької армії пропорційно зростає і кількість проблем, пов'язаних з персональним обліком військовослужбовців. Зокрема, під час переведення військовослужбовця з однієї до іншої частини з'являлася необхідність видати новий жетон, у якому вказувалось «актуальне»

місце служби. У зв'язку з цим з'явилася потреба у виготовленні величезної кількості нових ідентифікаційних жетонів. Тому в серпні 1915 р., згідно з постановою Пруського військового міністерства, запроваджувалось використання ідентифікаційного жетона який за розмірами був більшим від своїх попередників, для того щоб вказати більше персональних даних власника (Додаток 2.). Жетон, як і раніше, мав овальну форму, але розміри його відтепер були близько 7 на 5 см [10]. На нього наносилось ім'я військовослужбовця, рік народження, місце призову та місце служби. Крім того, відтепер при переведенні військовослужбовця з одного місця служби на інше, інформація про попередній підрозділ закреслювалася, а поряд набивалася нова. Це значною мірою удосконалило систему обліку персональних даних, проте не вирішувало проблеми ідентифікації тіл загиблих солдатів. У разі загибелі військовослужбовця жетон вилучався, і це унеможливлювало повторну ідентифікацію тіла. (Див. додаток 1).

Перші спроби вирішення цієї проблеми були зроблені «на місцях» на рівні полку/роти. Дані про військовослужбовця на жетонах зразку 1915 р. дублювалися та розділялися певною розмежувальною лінією. Зроблено це було для того, щоб у разі необхідності зламати жетон залишивши одну його половину на тілі військовослужбовця з метою його повторної ідентифікації в майбутньому [7, с. 9–11]. Така «місцева ініціатива» була дуже логічною та необхідною, але існували і певні незручності: жетон було важко зламати вручну по умовній роздільній лінії, а ще важче зробити це акуратно. Тому вже в листопаді 1916 р. Пруським військовим міністерством було затверджено нову форму засобу персональної ідентифікації (далі – ЗПІ) [5, с. 142–146] військовослужбовця в німецькій армії. Роздільна лінія на бланках нових жетонів штампувалася під час їхнього виробництва. У такій офіційно затвердженій формі німецький ідентифікаційний жетон проіснував до кінця Першої світової війни та певний час після її завершення (до 1926 р.). Така модель солдатського жетона послугувала своєрідним прототипом для ЗПІ в багатьох сучасних арміях світу.

Варто зауважити, що використання поряд з жетоном нового зразку жетонів старих зразків було досить поширеним явищем до завершення війни. Як зразок ідентифікаційний жетон, затверджений Пруським військовим міністерством у 1915 р., було використано арміями союзних Німеччині у межах Четверного союзу Болгарії та Туреччини з 1916 р., хоча в турецькій армії мали місце непоодинокі випадки використання прусського ЗПІ зразка 1878 р.

У французькій армії питання ідентифікації загиблих та тяжкопоранених військовослужбовців уперше стало гостро під час аналізу невдалої для Франції війни з Пруссією 1870–1871 рр.. Французькою медичною службою було зіставлено статистичні данні щодо кількості неідентифікованих тіл військовослужбовців французької та прусської армії. Зважаючи на велику кількість неідентифікованих у ході бойових дій французьких солдатів, було прийняте рішення про за-

провадження спеціального шийного ідентифікаційного жетону. Офіційно його використання було введено з вересня 1881 р.. Жетон являв собою металевий (алюміній або сталь) диск овальної форми розміром 30 на 20 мм з одним отвором для кріплення шнура [10]. Жетон містив інформацію: на лицьовій стороні – прізвище та ім'я військовослужбовця та рік посталення на облік щодо виконання загального військового обов'язку. На звороті було зазначено місце звідки було призвано військовослужбовця (військовий округ) та його особистий номер.

З 14 травня 1915 р. французьким військовим міністерством було здійснено замовлення другого ідентифікаційного жетона (дублюючого), який мав удосконалити систему ідентифікації загиблих [10]. Другий жетон був майже ідентичний першому, окрім того, що мав два отвори для шнурка. Існують різні приклади носіння цих жетонів: на зап'ясті, під мундирним форменим одягом або просто підв'язуючи його до вже наявного шийного жетона (за британським зразком після 1916 р.). З 27 травня 1916 р. було вирішено використовувати для виготовлення ідентифікаційних жетонів сплав міді та цинку (мельхіор) замість алюмінію або сталі, які набагато швидше піддавались корозії.

У травні 1918 р. запроваджувався ідентифікаційний жетон нового зразка, у якому за прикладом німецького ідентифікаційного жетона, була нанесена перфорована роздільна лінія, яка розмежовувала продубльовані на обох частинах персональні дані. Передбачалось одну частину жетона лишати на тілі загиблого солдата, іншу – використовувати для обліку втрат. У деяких випадках жетон зразка 1881 р. продовжували носити разом з новим. Нові диски мали розмір 30 на 40 мм. Для їхнього виготовлення використовувались різні матеріали: алюміній, сталь, мельхіор (є випадки виготовлення зі срібла). Такий тип ЗПП використовувався у французьких збройних силах до 60-х р. XX століття.

Ідентифікаційний жетон французького зразка 1881 р. був найпоширенішим ЗПП в роки Першої світової війни і використовувався арміями таких країн: Сербія (з 1915 р.), Бельгія (з 1915 р.), Чехословаччина (використовувався бійцями чехословацького легіону), Польща (використовувався жетон зразка 1918 р. у 1918–1920 рр.), Греція, Сіам (з 1918 р.) [10].

Зважаючи на негативний французький досвід у франко-пруській війні 1870–1871 рр., який було детально проаналізовано бельгійськими військовими, у Бельгії в 1889 р. було запроваджено власний ЗПП у вигляді металевого жетона, який дуже нагадував французький зразка 1881 р., проте мав певні відмінності. На відміну від французького бельгійський жетон мав дещо видовжену форму та спеціальне вушко для кріплення шнура, крім того, інформація про взяття на військовий облік тут відсутня, натомість є інформація про рід військ, до якого належав власник.

Після окупації німецькими військами значної частини бельгійської території, на якій було зосереджено лівову частку промислового виробництва, забезпечення бельгійської армії всім необхідним військовим спорядженням лягало на

плечі союзників.

З часом німецький досвід перейняли й інші європейські країни. Франція в 1881 р. та Бельгія в 1891 р. запровадили застосування ЗПІ у своїх збройних силах незабаром після Німеччини. Так, ідентифікаційні жетони було запроваджено в 1902 р. в Російській та Австро-Угорській імперіях, у 1907 р. їх почали використовувати в Британській імперії, з 1906 р. – у США, з 1915 р. в італійській армії.

У збройних силах Австро-Угорської імперії спеціальні ідентифікаційні медальйони були запроваджені в 1902 р.. Медальйон («Legitimationscapsel») являв собою мідну або латунну прямокутну коробочку розміром 30 на 50 мм зі спеціальним вушком для шнурка (Додаток 3). Усередині знаходилась паперова вкладка заповнена німецькою мовою для кайзерівських військ (Kaiserliche und konigliche Arme) та угорською для гонведів (угорських військ). Вкладка містила в собі максимальну інформацію про власника: назва військової частини, рік постановки на військовий облік, місце призову, рік народження, рідне місто, релігійна належність, медичні записи, серед яких були відомості про щеплення та поранення. Своєрідна мініатюрна версія військово-облікового документа. Через нестачу латуні в ході війни з 1915 р. почали використовувати ідентифікаційну капсулу, виготовлену з цинку (Див. додаток 2).

Італійська армія була однією з небагатьох європейських армій, які до вступу в Першу світову війну взагалі не мали спеціальних ідентифікаційних жетонів для військовослужбовців. У ході бойових дій необхідність запровадження таких ідентифікаційних засобів стала очевидною. За зразок для італійського ЗПІ було взято ідентифікаційний медальйон збройних сил найближчого сусіда та ворога – Австро-Угорщини. Італійський медальйон був дещо менший від австро-угорського. Розміри мав 30 на 40 мм. Виготовлений був із жести й містив у собі паперову вкладку з персональними даними військовослужбовця.

Мало місце використання подібних жетонів і в російській армії. Варто зауважити, що суперечки стосовно часу появи подібних «смертників», які дозволяли ідентифікувати загиблих солдат, ведуться досить давно. Так у «Історії лейбгвардії егерського полку за 100 років. 1796–1896 рр.», яка була написана офіцерами полку та видана у Санкт-Петербурзі в 1896 р., вперше міститься згадка про появу ідентифікаційних жетонів [6, с. 5–7]. Зокрема, там повідомляється про те, що в 1877 р., коли полк готувався до відправки в Болгарію під час російсько-турецької війни 1877–1888 рр., усі солдати та офіцери полку отримали металеві жетони на шнурку. Жетони містили інформацію про назву полку, номер батальйону, роти та особистий номер військовослужбовця. Проте вагомих підтверджень цього факту, як документальних, так і матеріальних, наразі виявити не вдалося.

Згідно з проектом статуту внутрішньої служби 1902 р. «нижнім чинам» Російської імператорської армії (далі – РІА) було присвоєно особисті номери для спрощення ведення обліку особового складу. У пояснювальній записці до

проекту статуту внутрішньої служби вказувалось, що ім'я та прізвище військовослужбовця, які до цього часу використовувалися для клеймування спорядження, відтепер замінювались особистим номером. Крім того, у вищезгаданій пояснювальній записці зазначалося: – «...крім клеймування речей нижніх чинів, номера забезпечать у військовий час визначення особи вбитих та важкопоранених...». Тому, зважаючи на вищевказане, можна з впевненістю говорити про те, що принаймні до 1902 р. не існувало жодних спеціальних «статутних» знаків, призначенням яких була ідентифікація вбитих та важкопоранених.

Крім введення особистих номерів, передбачалось запровадження спеціальних «звільнювальних» знаків, завдяки яким спрощувався контроль за нижніми чинами, які перебували за межами казарм. У 1909 р. т. зв. «звільнювальні» знаки були замінені на «особисті», так як назва «особистий» (Додаток 1.) більше відповідала їхній суті та призначенню – слугувати посвідченням особи військовослужбовця [6, с. 10]. Деякими дослідниками озвучують версію, згідно з якою вже в роки Першої світової війни «особистими» знаками послуговувались як засобами ідентифікації. І така версія цілком має право на існування, оскільки, згідно зі статтями Статуту внутрішньої служби, усім нижчим чинам, які перебували у звільненні або у відрядженні, видавались т. зв. «особисті» знаки, у випадку ж бойових дій усі нижні чини знаходилися в довготривалому відрядженні, визначити точну тривалість якого не було жодної можливості. Зважаючи на це, «особисті» знаки були видані всім. Ще одним аргументом на користь даної версії може слугувати факт виявлення великої кількості «особистих» знаків на місцях бойових дій у 1914–1918 рр.. Абсолютно логічно, що т. зв. «особисті знаки», які вже були в наявності в особового складу, крім того були виготовлені з металу та містили в собі всю необхідну інформацію про військовослужбовця (назву військової частини, номер підрозділу та особистий номер власника за списками частини) використовувалися для встановлення особи вбитих, або важкопоранених солдат. Однак, як це не дивно, офіційно в масштабі армії наказу про таке використання т. зв. «особистих знаків» в умовах ведення бойових дій не існувало (*Див. додаток 3*).

Відсутність офіційно затверджених («статутних») ідентифікаційних знаків в умовах ведення бойових дій спонукала появу в окремих підрозділах їхніх «нестатутних» заміників. Так, наприклад, у 1-й гренадерській артилерійській бригаді РІА як ЗПП були виготовлені мідні «іконки», на фронтальній стороні яких було зображення Богородиці, а на звороті було вказано назву військової частини, номер батареї та особисті дані солдата (прізвище, ім'я, назва губернії, повіту, а також населений пункт, з якого було призвано військовослужбовця). «Іконка» мала невеликий отвір для мотузка, таким чином було передбачене її носіння під мундирною одежею на грудях. Деякі інші за формою «нестатутні» ідентифікаційні жетони використовувалися військовослужбовцями 26-го Сибірського стрілецького полку [6, с. 23]. Вищезгадані жетони не є особистими

знаками, оскільки на них відсутні особисті номери військовослужбовця за списками підрозділу.

Ведення бойових дій у ході Першої світової війни неминуче було пов'язано з величезною кількістю загиблих військовослужбовців. Це своєю чергою спонукало військово командування до пошуку шляхів удосконалення ведення обліку незворотних втрат. Тому, зважаючи на досвід німецької, австро-угорської, французької, британської та інших армій, командування Російської імператорської армії на третій рік війни зрозуміло необхідність запровадження спеціальних «ідентифікаційних знаків». У січні 1917 р., незадовго до краху імперії, цар Микола II підписує указ, про введення у військах особливих шийних знаків для визначення особи вбитих та поранених, а також для здійснення позначок про нагородження нижніх чинів. Знак являв собою медальйон, надзвичайно схожий із тим, яким послуговувались у австро-угорській армії. Складався з двох половинок та містив у собі вкладиш з пергаментного паперу, на якому записувались особисті данні нижнього чина, як-от: звання, прізвище та ім'я, місце та рік народження, дата призову, соціальний стан, віросповідання, номер роти, ескадрону або сотні, номер та назва полку, батареї, дивізіону або артилерійської бригади, а також наявні нагороди.

Сам «шийний знак» мав розмір 5 x 3.3 см, а носій інформації – паперовий вкладиш – мав ще менші розміри. Зважаючи на це, записи вже на момент заповнення читалися нелегко, а в разі пошкодження водою або внаслідок високої температури, інформація практично втрачалася.

У наказі по військовому міністерству роз'яснювалося, що знак повинен виготовлятися з жести, а носити його слід під мундирною одежею на шнурку. Проте до діючої армії надійшла відносно невелика кількість таких ідентифікаційних знаків.

У Королівських збройних силах Великої Британії ідентифікаційні жетони для військовослужбовців було запроваджено 9 січня 1907 р. [10]. Запроваджувався алюмінієвий диск 35 мм у діаметрі, носіння якого для військовослужбовця передбачалось навколо шиї під форменим одягом на шнурку довжиною 42 дюйми. Жетон містив інформацію про особистий номер військовослужбовця за номером у списку особового складу підрозділу, назву військової частини (полку), військово звання та релігійну належність (конфесію) військовослужбовця. Такий варіант ідентифікаційного знака проіснував, щоправда з незначними змінами, до 21 серпня 1914 р. З початком Першої світової війни алюмінієві жетони було вирішено змінити на жетони з вулканізованого азбестового волокна. Новий ідентифікаційний жетон мав круглу форму, його діаметр становив 35 мм. Проте суттєвим недоліком такого варіанта ідентифікаційного знака було те, що в разі вилучення його з тіла загиблого військовослужбовця з метою ведення обліку надалі це тіло ідентифікувати було неможливо, тобто це унеможливило повторну ідентифікацію під час перепоховання в майбутньому. Зважаючи на це,

у вересні 1916 р. було прийнято рішення про запровадження жетона, який лишався на тілі військовослужбовця для майбутньої ідентифікації. Другий жетон також було виготовлено з азбестового волокна, але колір його мав зелено-коричневий відтінок, мав він восьмикутну форму, розмір становив 30 на 35 мм. Цей ідентифікаційний жетон отримав офіційну назву: «ідентифікаційний жетон №1 зелений». Жетон запроваджений у 1914 р. офіційно відтепер називали «ідентифікаційний жетон №2 червоний». Носити жетон №1 було передбачено на довгому шнурку навколо шиї, при цьому жетон №2 прикріплювався до жетона №1. №1 лишався на тілі загиблого солдата, а №2 вилучали з метою ведення обліку. До завершення Першої світової війни ідентифікаційний жетон Королівських збройних сил лишався загалом незмінним.

Намагання запровадити засоби ідентифікації для військовослужбовців у США сягають ще періоду громадянської війни 1861–1865 рр., проте офіційно їх так і не було запроваджено, незважаючи на велику кількість ЗПІ, які були виготовлені військовослужбовцями в приватному порядку. Численні приклади використання «нестатутних» ЗПІ військовослужбовцями армії США мали місце в роки громадянської та іспано-американської війни. Офіційно ідентифікаційний жетон в армії США було запроваджено 20 грудня 1906 р. згідно з наказом Міністерства Збройних Сил північноамериканських Сполучених Штатів за номером 204. Наказ зобов'язував усіх солдатів і офіцерів носити круглий алюмінієвий диск діаметром 30 мм, на якому було вибито ім'я солдата, військове звання, підрозділ, а також літери «USA». Було передбачено носіння такого жетона на тонкій бавовняній стрічці на шиї. Через надзвичайну схожість нового ідентифікаційного жетону з тими, що використовувались на ошейниках собак, цей засіб ідентифікації отримав неофіційну назву «dog-tag». Якщо військовослужбовець втрачав свій жетон, то новий він купував за власні кошти. У разі переведення до іншої військової частини або ж підвищення у званні стара інформація затиралась, а поверх неї набивалась актуальна. Карбування позначень на жетонах здійснювалась безпосередньо у військовій частині. Досить часто це робив сам власник, тому на жетонах цього періоду, окрім обов'язкової інформації, можна натрапити будь-які додаткові данні, які стосувались військовослужбовця.

У 1910 р. було випущено жетон, який був загалом ідентичний моделі 1906 р., за винятком того, що мав дещо більший розмір – 35 мм у діаметрі. З 6 липня 1916 р. запроваджувався другий («дублюючий») жетон. У разі загибелі американського солдата один жетон передавався командирі підрозділу для реєстрації втрат, другий лишався з тілом військовослужбовця. Схожий порядок зберігається в армії Сполучених Штатів і до сьогодні.

ЗПІ військово-морського флоту та корпусу морської піхоти США відрізнялись від загальноармійських. Для їхнього виготовлення використовувався мідно-нікелевий сплав. Мали вони овальну форму. Їхнє носіння стало обов'язковим згідно з наказом військово-морським силам Сполучених Штатів № 294 від 12 травня 1917 р. Особливістю «морського» жетона було те, що на його реверсі кислотою витравлювався відбиток пальця.

Значення дослідження засобів персональної ідентифікації важко переоцінити. Завдяки використанню солдатського ідентифікаційного жетона тисячі військово-службовців, які знайшли свою смерть на полях Великої війни, були ідентифіковані, повернуті з небуття. Велика кількість військових поховань тієї війни ще чекає на дослідників і часто ідентифікаційний жетон або медальйон є чи не єдиною можливістю для дослідника отримати будь-яку інформацію. Адже ЗП є цінним, і досить часто єдиним, джерелом персональних даних загиблого військовослужбовця. Крім того, надзвичайної актуальності набуває розгляд, аналіз та осмислення світового досвіду вирішення проблеми ідентифікації загиблих та тяжкопоранених військовослужбовців у контексті розбудови сучасних збройних сил Незалежної України.

Література:

1. *Лиддел Гарт, Б. ч. 2: Стратегия первой мировой войны // Энциклопедия военного искусства = Стратегия непрямых действий /Liddel Hart B. H. Strategy The Indirect Approach (1954) / Ред. С. Переслегина. — М.—СПб.: АСТ, Терра Фантастика, 2003. — С. 183—244.*
2. *Лиддел Гарт, Б. 1914. Правда о Первой мировой. — М.: Эксмо, 2009.*
3. *Мерніков, А. Спектор А. А. Всесвітня історія війн. — Мінськ, 2005.*
4. *Прежнецов, Я. Кенігтрецька битва 3 липня 1866 року, Санкт-Петербург, 1888. 39 с., 1 л. план. (рос.)*
5. *Скопненко, Б. Ідентифікаційні жетони військовослужбовців. Питання наукової класифікації // V міжнародна науково-практична конференція: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки (Меджибіж 21-22.06.2018)// Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 2018. — С.142-146.*
6. *Федосеев, С. Личные (увольнительные) знаки русской армии и флота. — справочник. Федосеев С. — СПб, 2008 г.*
7. *Höidal, J. Deutsche Erkennungsmarken. Von den Anfängen bis heute: Mit den geheimen Codierungen (MOB-Listen) der Luftwaffe// Jean Höidal. — Patzwall: Norderstedt, 2005.*
8. *Höidal, J. Deutsche Erkennungsmarken des Zweiten Weltkrieges: Eine Einführung für Interessenten und Sammler//Jean Höidal. — Patzwall: Norderstedt, 1999.*
9. *Kraus, J. Die feldgraue Uniformierung des deutschen Heeres 1907–1918//Band 1, Verlag-Militaria,- Osnabrück 1999 (2. Auflage 2009), - S. 271-273.*
10. *O'Mara, D. Identifying the Dead: a Short Study of the Identification Tags of 1914 o–1918 // The western front association [Ел. ресурс]. — Режим доступу: //http://www.westernfrontassociation.com/the-great-war/great-war-on-land/weapons-equipment-uniform/1033-identifying-dead-short-study-identification-tags-1914-1918.html#sthash.cn6fjDLh.dpbs — Назва з екрану*
11. *ICRC - Intrenationsl Humanitarian Lo - Treaties&Documents [Ел. ресурс]. — Режим доступу - www.icrc.org/ihl.nsf - Назва з екрану.*

Додатки

Додаток 1. Ідентифікаційний жетон німецького військовослужбовця зразка 1915 р.

Додаток 2. Особистий ідентифікаційний знак збройних сил Австро-Угорщини зразка 1902 р.

Додаток 3. Особистий знак РІА зразка 1909 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Русини-українці Галичини в австрійському парламенті (1861 – 1865 рр.)

Кавацюк Дмитро Іванович

Аспірант кафедри історії України та методики викладання історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, 76000
e-mail: dmytro_kawazjuk@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1392-4523

Стаття присвячена діяльності українського представництва в австрійському парламенті в 1861 – 1865 рр. Автор визначив кількісний склад русинів-українців у рейхсраті, основні напрямки діяльності українських депутатів.

Ключові слова: Палата послів, рейхсрат, Галичина, Галицький крайовий сейм, вибори.

Русины-украинцы Галиции в австрийском парламенте (1861 – 1865 гг.)

Кавацюк Дмитрий Иванович

Аспирант кафедры истории Украины и методики преподавания истории Факультета истории, политологии и международных отношений Прикарпатского национального университета имени Василия Стефаника
ул. Шевечнка, 57, Івано-Франковск, 76000
e-mail: dmytro_kawazjuk@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1392-4523

Статья посвящена деятельности украинского представительства в австрийском парламенте в 1861 – 1865 гг. Автор определил количественный состав русинов-украинцев у рейхсрате, основные направления деятельности украинских депутатов.

Ключевые слова: Палата послов, рейхсрат, Галиция, Галицкий краевой сейм, выборы.

Rusyn-Ukrainians of Galicia in the Austrian parliament (1861 - 1865)

Kavatsiuk Dmytro

Postgraduate student of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History of the Faculty of History, Politology and International Relations of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

57 Shevchenko st., Ivano-Frankivsk, 76000

e-mail: dmytro_kawazjuk@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1392-4523

The article is dedicated to the activity of Ukrainians representation in the Austrian parliament in 1861 - 1865 years. The author determined the quantitative composition of Rusyn-Ukrainians in the Reichsrat, main directions of the activity Ukrainians deputies.

Keywords: House of Ambassadors, Reichsrat, Galicia, Diet of Galicia and Lodomeria, election.

Друга половина XIX ст. стала переломною в історії Габсбурзької монархії. Зовнішньополітичні поразки Австрії 50-х рр., невдала австро-італо-французька війна в 1859 р. примушувала імператора Франца Йосифа I та уряд шукати підтримки в середині країни. Проголошення «жовтневого диплому» та «лютневого патенту», які стали своєрідною конституцією і діяли до грудня 1867 р., було спробою знайти підтримку всіх народів багатонаціональної імперії. Ситуацію ускладнювала постійна суперечка з Пруссією за першість між німецькими державами, яку Австрійська імперія поступово програвала. Одним з основних параграфів нових законів було скликання представницьких зборів, які називалися рейхсрат [4, с. 392–393].

Русини-українці Галичини, що входила до складу монархії з 1772 р., брали участь у всіх парламентських перетвореннях. Починаючи з 1861 р., українське представництво входило до рейхсрату, укладало тактичні союзи і співпрацювало з багатьма депутатами, було складовою частиною різних парламентських фракцій. Згадана проблематика в українській історіографії представлена, насамперед, працею «Історія політичної думки галицьких українців» К. Левицького, де автор розкрив декілька промов депутатів у парламенті. Уперше ґрунтовний аналіз парламентської діяльності русинів українців у рейхсраті зробила львівська дослідниця О. Аркуша. Також варто відзначити наукові розвідки І. Черновола, В. Плекана і зарубіжні досліджен-

нями С. Пія та Г. Біндера. Джерельну базу становлять протоколи засідань Галицького крайового сейму та австрійського парламенту [2, с. 265; 6–17].

Мета статті – розкрити діяльність русинів-українців Галичини в австрійському парламенті протягом 1861 – 1865 рр. З огляду на поставлену мету, необхідно виконати такі завдання: з'ясувати кількісний і персональний склад українського представництва, окреслити основні напрями роботи в рейхсраті та головні здобутки послів. Методологічну основу статті складають методи аналізу та синтезу, проблемно-історичний, логічний, порівняльний та статистичний.

Австрійський парламент складався з двох палат. Палата панів, яку формували імператор із членів династії Габсбургів, вищого духовенства Римо-католицької і греко-католицької церков та видатних державних діячів, що, на думку Франца Йосифа I, заслужили таке право. Палату послів обирали депутати крайових сеймів між собою шляхом голосування. Для кожного коронного краю наперед було визначена кількість депутатів, які мали представляти його в парламенті. Галичина отримала 38 мандатів у Палаті послів [1, с. 223].

Український національний рух у Галичині в середині XIX ст., за загальноприйнятою в історіографії концепцією чеського дослідника Мирослава Гроха, перебував на організаційній стадії (другий етап (В)). Русини-українці неготові до ліберальних реформ у зв'язку з слабкістю українського національного руху, змогли обрати до Галицького сейму 49 своїх представників з 150 депутатів, що становило 32,7%. Однак, зважаючи на доволі чисельне представництво в сеймі, русини-українці теоретично могли розраховувати на третину мандатів від Галичини в рейхсраті [5, с. 82–83].

В українській історіографії побутує думка, що в першій каденції австрійського парламенту русинів-українців представляло 13 депутатів, що становило 34% від загальної кількості депутатів Галичини. Така відсоткова частка в цілому відповідала національній структурі Галицького сейму, але вона надзвичайно мала з огляду на національну структуру Королівства Галичини та Володимирії (офіційна назва Галичини). Однак до сьогодні в історичній науці не визначено персональний склад українського представництва, що дало б можливість говорити про наявність або відсутність суспільно-політичних діячів, здатних боротися за свої права. Ця цифра, на нашу думку, взята з доповідей депутатів у парламенті, які публікувалися в тогочасній єдиній українській газеті москвофільського спрямування «Слово». Зокрема, А. Могильницький, виголошуючи промову в Палаті послів у вересні 1864 р., зазначив, що русини-українці мають у своєму розпорядженні 13 голосів [1, с. 225].

Напередодні голосування в сеймі єпископ Спиридон Литвинович наприкінці квітня 1861 р. уклав угоду з поляками. Він зобов'язувався трактувати проблеми Галичини в парламенті як внутрішньо галицькі та увійти до польської парламентської фракції – Польського кола. Саме тому його було обрано представником від першої курії. Депутатами парламенту стали сім представників

греко-католицького духовенства: крім С. Литвиновича, Антін Могильницький, Михайло Куземський, Іван Полевий, Юліан Негребецький, Антоній Юзичинський, Антін Добрянський та шість селян: Симон Тарчановський, Іван Русецький, Микола Ковбасюк, Валентин Білевич, Адам Стоцький та Іван Карпинець [17, с. 529–541].

Щоправда, у жовтні 1861 р. Ю. Негребецького було позбавлено мандата через невідвідування засідань парламенту, як наслідок, русинів-українців у Палаті послів залишилося 12. Однак на той час було встановлено українськими депутатами контакти з польським селянином Міхаелем Віталісом та русином-українцем Буковини Георгієм Турецьким. Водночас А. Добрянський вступив до Польського кола, але зберіг зв'язок з українським представництвом та періодично з ним співпрацював. [12, с. 1509].

Перша каденція австрійського парламенту тривала з 29 квітня 1861 р. до 27 липня 1865 р. та складалася з трьох сесій. Перша сесія тривала з 29 квітня 1861 р. до 18 грудня 1862 р., друга – з 17 червня 1862 р. до 15 лютого 1864 р., а третя – з 12 листопада 1864 р. до 27 липня 1865 р. Загалом за згаданий період відбулося 160 засідань Палати панів та 375 засідань Палати послів рейхсрату [7–9].

Після відкриття парламенту Францом Йосифом I русини-українці об'єдналися навколо досвідченого політика, одного з керівників української фракції в Галицькому сеймі єпископа С. Литвиновича та відмовилися вступати до Польського кола і протягом цілої каденції 1861 – 1865 рр. входили до об'єднання австро-німецьких централістів. Згрупування депутатів навколо вищого духовенства не було звичним, оскільки греко-католицькі митрополити та єпископи ігнорували засідання парламенту та сейму, на що вперше звернув увагу І. Чорновол. Відомими послами стали С. Литвинович та А. Могильницький, які протягом каденції часто виступали з промовами. Вони загалом здійснили 19 виступів з 27 всього українського представництва [7, с. 123; 8, с. 102–103].

У зв'язку з дебатами в парламенті про надання широких автономій коронним краям 25 червня 1861 р. виступив С. Литвинович. На його думку, автономія є «вільним рухом, розвитком та свободою для всіх країв і держави», проте вона не має переростати в «гегемонію і пута для народу». «Школи народні віддали в управління не тільки крайовому сейму, але щоб своє слово сказали в їхній справі громада, повіт та округ, тому належить це постановити по закону». Свою промову С. Литвинович закінчив реплікою, яку часто повторювали в парламенті інші депутати: «Кожному своє і нікому кривда». Виступ депутата викликав широке схвалення в парламенті та виклики «Браво» [11, с. 370–376].

27 червня 1861 р. в Палаті послів узяв слово А. Могильницький, заявивши, що русини-українці мають тисячолітню історію, яка пов'язана з держа-

вою Русь. Він переконував, що в XI ст. вже була сформована давньоруська мова і звід законів (Правда Ярослава Мудрого) та з'явилися історичні твори, написані істориком Нестором. Тому не можна говорити, що русини-українці як народ виникли лише в 1848 р., як заявляли поляки. Депутат висловив прагнення, щоб навчання в школах здійснювалося також «руською», тобто українською мовою. Проте головною ціллю українського представництва, що мала вирішити багато проблем суспільного життя в краї, на думку А. Могильницького, був поділ Галичини на дві провінції (Західну та Східну Галичину) [11, с. 391–394].

Українське представництво 30 вересня 1861 р. подало уряду «Прохання руських послів у Відні про виконання прав руського народу у сфері його мови». У зверненні, зокрема, зазначалося, що Східна Галичини є «руським краєм, а не польським», це було підтверджено Головною руською радою в 1848 р., яку всі визнавали законним органом. Тому польська, німецька мови або іврит не можуть бути визнаними крайовими мовами. Українські депутати ставили вимогу, щоб «у Східній Галичині руська мова була визнана єдиною крайовою мовою як наукова у всіх школах Східної Галичини. Учні польської національності, щоб зберігали право навчатися рідною для них мовою, проте заборонено примушувати русинів-українців навчатися польською». Прохання не поширювалося на навчання німецькою мовою, оскільки це була державна мова віденського уряду [3, с. 375–376].

Словенський депутат Ловро Томан виступив із заявою, щоб призначати суддями усіх інстанцій тільки кандидатів зі знанням мов відповідно до населення, яке проживає в коронному краю. У зв'язку з цим С. Литвинович 17 травня 1862 р. заявив, що в Галичині не існує принципу рівності мов, а подання в українській мові викликало тільки сміх у польських урядовців. Під час подальших дебатів 22 травня виступив А. Могильницький. У Східній Галичині існують повіти, переконливо зазначив депутат, у яких проживало 60-70 німців, 9-10 поляків та 25 тисяч русинів-українців, а подання в суди не приймаються «руською» (українською) мовою. Виступ А. Могильницького мав суспільний резонанс. 30 травня Галицьке намісництво видало закон, у якому дозволялося в 12 східних повітах писати подання польською, німецькою та «руською» мовами [13, с. 2742, 2798].

Український депутат М. Куземський подав дві інтерпеляції (депутатські запити) від русинів-українців. Депутат звернув увагу, що в німецьких провінціях ще в XVI – XVII ст. були заведені книги, де записувалися власники землі. Тому вияснити власника земельної ділянки, на його думку, досить просто. У Галичині таких списків не має і ґрунтові спори доходять до міністерства та імператора. М. Куземський поставив питання уряду, коли планується таке для Галичини [11, с. 689].

Відповідь на інтерпеляцію уряд дав 12 серпня 1861 р., що робота по створенню ґрунтових книг ведеться, але потрібно доопрацювати проект про земельний реєстр, розроблений в 1860 р. З цією метою міністерство юстиції співпрацювало

з міністерством фінансів, а в надалі планує узгодити все з місцевими сеймами [11, с. 769].

Другу інтерпеляцію М. Куземський подав 30 травня 1862 р. з тим самим питанням, як і попередню, оскільки в містечку Нижнів (нині – село Тлумацького району Івано-Франківської області) відбулося зіткнення через ґрунтовий спір в середині громади. Ситуація була настільки серйозною, що зі Станиславова (сучасне м. Івано-Франківськ) направлено два взводи регулярної армії (піхоти і кінноти). Депутат прагнув таким чином пришвидшити введення ґрунтових книг, які в його розумінні мали сприяти врегулюванню численних конфліктів [13, с. 2891].

Більшість депутатів у парламенті входили до складу різноманітних комісій (комітетів), покликаних вирішувати конкретні питання, наприклад, розроблення нового податкового закону чи бюджету на наступний рік. Наприклад, А. Юзичинський з 25 листопада 1864 р. входив до податкової комісії, а А. Могильницький допомагав вирішувати питання в спеціально створених комітетах: урегулювання житлових умов, залізничного сполучення Львів-Чернівці та допомога єврейській громаді Чернівців. Проте нам не вдалося віднайти інформацію про конкретні результати участі депутата в засіданнях комітетів [8, с. 98, 103].

До найбільшої кількості комітетів, завдяки своєму авторитету серед депутатів парламенту через керівництво Головною руською радою та Галицько-руською матицею, входив М. Куземський. Під час другої сесії – до нотаріальної, податкової, адресної та петиційної комісії, а під час третьої – до адресної і фінансової. С. Литвинович 23 липня 1863 р. був обраний до фінансового комітету, який пізніше і очолював. Він відповів 15 січня 1864 р. на інтерпеляцію депутата від Штирії Карла Рехбауера про отримання кредиту в розмірі 10 мільйонів золотих ринських [8, с. 102–103; 14, с. 1823].

Серед депутатів обирали на нетривалий період (9–12 засідань) секретарів, які зачитували листи і петиції на початку кожного засідання. Функції секретаря протягом першої каденції рейхсрату з середовища українського представництва двічі виконував А. Юзичинський та один раз А. Могильницький [8, с. 98; 9, с. 131, 137].

Для Галичини в ХІХ ст., зважаючи на багатовікову полонізацію краю, було характерним існування окремої групи діячів, які вважали себе «русинами» (українцями) за походженням та поляками за національністю – *Gente Ruthenum, nation Polonum*. З середовища депутатів, які представляли Галичину в парламенті, до цієї групи належали Микола Зублікевич, Казимир Грохольський, Казимир Дідушицький та Теодор Шемельовський. Якщо перші три належали до полонізованих руських родів ще в минулому, то Т. Шемельовський був сином греко-католицького священника, а в сеймі виступав українською мовою [10, с. 113].

У Палаті панів русинів-українців протягом першої каденції представляв тільки греко-католицький митрополит Григорій Яхимович. У період 1864 – 1869 рр. митрополитом ГКЦ був С. Литвинович, тому автоматично перейшов з нижньої палати до верхньої (митрополит ГКЦ автоматично ставав депутатом Палати панів). Для Палати

панів австрійського парламенту була характерною консервативність перебігу засідань, які часто зводилися до зачитування законів та їхнього прийняття або неприйняття без дебатів. Показово, що окремі засідання тривали трохи більше години. У протоколах Палати панів нами не знайдено жодної інформації, яка б свідчила про виступи Г. Яхимовича [15, с. 1438].

С. Литвинович, який почав брати участь у засіданнях Палати панів з третьої сесії, був обраний зразу до трьох комісій: фінансової, торгівельної і митного права та фінансового законодавства. Його обрання, на нашу думку, можна пояснити тільки авторитетом, здобутим в Палаті послів, оскільки економічної освіти С. Литвинович не мав. Працюючи в згаданих комісіях, він чотири рази виступив на засіданнях та доповідав про проекти законів, які надійшли з Палати послів і стосувалися судової системи, фінансування освітньої сфери та видобутку солі [6, с. 17, 38].

С. Литвинович подав 19 липня 1865 р. петицію з вимогою встановлення залізничного сполучення Львів-Броди з подальшим рухом поїзда до Чернівців. На думку депутата, це мало покращити сполучення повітів Східної Галичини зі Львовом та сприяти економічному розвитку регіону. Петицію було прийнято на тому ж засіданні. А вже 25 липня він активно підтримував своїх колег-депутатів у справі побудови залізниці між Кишице (нині – м. Кошице в Словацькій республіці) та Обербергом (нині – село в Австрії). Для С. Литвиновича, як представника греко-католицького духовенства, не було характерним тяжіння до консерватизму. Припускаємо, що це було наслідком тривалого перебування у Відні, коли він був парохом у церкві св. Варвари 1848 – 1857 рр. та ректором Віденської духовної семінарії 1852 – 1857 рр. [16, с. 695–696, 825–826].

Таким чином, для русинів-українців Галичини, яких у Палаті послів протягом першої каденції в 1861 – 1865 рр. було 13 осіб, головним стало питання вживання «руської», тобто української, мови в державних інстанціях усіх рівнів та навчальних закладах Галичини. Важливо, що русини-українці об'єдналися навколо досвідченого С. Литвиновича, який і визначав головні напрямки діяльності. Однак через малу чисельність українське представництво (13 з 343 депутатів) обмежувалося вимогами, які не виконувалися урядом. Австро-прусько-данська війна на зовнішньополітичній арені та конфлікт уряду з угорським національним рухом відтіснили «українське питання» на другий план.

М. Куземський у парламенті вирішував, за допомогою інтерпеляцій, проблему ґрунтових конфліктів, які набули широкого поширення в Галичині у зв'язку з нестачею селянам землі. Своєю чергою С. Литвинович не тільки очолював українське представництво в Палаті послів, але з 1864 р. активно захищав інтереси русинів-українців у Палаті панів, де були присутніми міністри та члени династії Габсбургів.

Перспектива дослідження, на наше переконання, полягає в з'ясуванні зв'язків русинів-українців у австрійському парламенті з іншими депутатами та цілими фракціями. Цікавим було б також висвітлення діяльності українського представництва в чеськомовних і німецькомовних газетах та часописах Австрійської імперії.

Література

1. *Аркуша, О.* Українці в представницьких органах Австрійської імперії / О. Аркуша // *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації публічного життя до сьогодні* / гол. ред. ради В. Литвин, кер. авт. колективу В. Смолій, НАНУ Інститут історії України. – К., 2010. – С. 203–240.
2. *Винник, Н.* Українська традиція галицького парламентаризму в українській історіографії / Н. М. Винник // *Інтелекція і влада*. – 2011. – Вип. 21. – С. 264–272.
3. *Прошение Послѣвъ рускихъ въ Вѣдни о соблюденіе правъ руского народа по части его языка* // *Слово*. – 1861. – 14 (26) Октобрія. – 375–376.
4. *Цьольнер, Е.* *Історія Австрії* / Е. Цьольнер. – Львів, 2001.
5. *Чорновол, І.* Українська фракція Галицького крайового сейму 1861–1901 рр. (нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновол. – Львів, 2002.
6. *Index nebst Redner-Berzeichniss zu den stenographischen Protokollen des Herrenhauses des österreichischen Reichsrathes für die dritte Session 1864 – 1865.*
7. *Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes für die erste Session 1861 – 1862.*
8. *Index nebst Redner-Berzeichniß zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes für die zweite Session 1863 – 1864.*
9. *Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes für die dritte Session 1864 – 1865.*
10. *Pijaj, S.* *Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848 – 1879* / S. Pijaj // *Українські традиції парламентаризму, XIX – XXI вік* / под ред. J. Moklaka. – Kraków, 2006. – S. 95–125.
11. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten in der I. Reichsraths-Session (vom 29. April 1861 bis 18. Dezember 1862).* – I. Band (1-50). – Wien, 1862. – 1148 s.
12. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten in der I. Reichsraths-Session (vom 29. April 1861 bis 18. Dezember 1862).* – II. Band (51-100). – Wien, 1862. – S. 1149-2352.
13. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten in der I. Reichsraths-Session (vom 29. April 1861 bis 18. Dezember 1862).* – III. Band (101-150). – Wien, 1862. – S. 2352-3726.
14. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten in der II. Reichsrathssession (vom 17. Juni 1863 bis 15. Februar 1864).* – Zweiter Band. – Wien, 1864. – S. 1060-2278.
15. *Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes Erste Session 1861 – 1862.* – Wien, 1862. – 1438 s.
16. *Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes Dritte Session 1864 – 1865.* – Wien, 1865. – 892 s.
17. *Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu krajowego galicyjskiego we Lwowie odbytych od dnia 15. do 26. Kwietnia 1861 r.* – Lwów, 1861. – 543 s.

УДК 930.2:[623.444/446:339](477)»09/12»

Торгівля зброєю на Русі в X-XIII ст.

Козак Микола Іванович

Аспірант Інституту українознавства імені
Івана Крип'якевича НАН України
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026
e-mail: kozak2314913@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3539-413X

У статті здійснено спробу короткого огляду зброї як об'єкту торгівлі на руських землях впродовж X–XIII ст. Виокремлено головні види імпортованого і експортованого озброєння та шляхи його торгівельного обігу. Зроблено акцент на характерних коштовних взірцях зброї.

Ключові слова: Русь, торгівельні шляхи, купці, воєнна еліта, меч, булава, кістень.

Торговля оружием на Руси в X-XIII вв.

Козак Николай Иванович

Аспирант Института украиноведения имени
Ивана Крипякевича НАН Украины,
ул. Козельницкая, 4, Львов, 79026
e-mail: kozak2314913@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3539-413X

В статье предпринята попытка краткого обзора оружия как объекта торговли на русских землях на протяжении X–XIII вв. Выделены основные виды импортируемого и экспортируемого вооружения и пути его торгового оборота. Сделан упор на характерные драгоценные образцы оружия.

Ключевые слова: Русь торговые пути, купцы, военная элита, меч, булава, кистень.

The arms trade in Rus` in the X-XIII centuries

Kozak Mykola

PhD student at the Institute of Ukrainian studies named after Ivan

© Козак М. І., 2018

*Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Kozelnyckaya st., Lviv, 79026
e-mail: kozak2314913@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3539-413X*

The article attempts a brief review of weapons as an object of trade on the Rus' lands during the X–XIII centuries. The main types of imported and exported weapons and ways of its trade are singled out. An emphasis is placed on typical high-value weapons models.

Key words: Rus', trade routes, merchants, military elite, sword, mace, kisten.

Озброєння як сегмент матеріальної культури є в цій сфері чи не найбільш репрезентативним з огляду на те, що саме зброя в різний час акумулювала в собі кращі технічні та естетичні культурні надбання. Окрім того, зброя повсякчас була важливим предметом торгівлі та елементом міжкультурних взаємин і запозичень. В епоху середньовіччя військова справа і, відтак, виготовлення якісних взірців зброї набувають у Європі значного розвитку. Це зумовлює активний сплеск торгівлі зброєю та взаємних запозичень її різновидів між регіонами континенту. Яскравим прикладом регіональної спеціалізації з виготовлення і поширення зброї є характерні франкські мечі з району р. Рейн, X ст. [11, с. 17–25].

На теренах Київської держави, від часу її появи та протягом усього періоду існування, побутовало чимало видів озброєння, які було в певний час або запозичено, або ж вони перманентно імпортувалися з-поза меж держави. Тож важливими питаннями є, по-перше, з яких регіонів постачалось те чи те озброєння і, по-друге, чим зумовлювалися його популярність на Русі та цінова кон'юнктура. Не менш цікавим є питання щодо експорту місцевого озброєння з Київської держави за її межі.

Протягом XIX–XXI ст. питання торгівлі зброєю з Русі та на Русь побіжно торкалась більшість учених, що досліджували матеріальну культуру, військоvu справу й торгівлю цього часу. Уперше питання імпортного походження деяких взірців озброєння зустрічаємо в працях Дмитра Самоквасова [24] та Бориса Рибаківа [22].

Але більш наукові прийоми в дослідженні цього питання було застосовано вже в 60–70-х рр. XX ст. у працях Анатолія Кірпічнікова [9–11], який здійснив ґрунтовну каталогізацію відомих на той час взірців зброї. У сучасній українській історіографії питання торгівлі зброєю на Русі розроблене недостатньо та представлено здебільшого публікаціями, присвяченими інтерпретації конкретних археологічних знахідок. Проте, варто відзначити низку робіт Святослава Терського [25–28], які присвячені як руському озброєнню зокрема, так і матеріальній культурі Волині на трансконтинентальному торговельному шляху загалом.

Передусім варто наголосити, що торговельні операції на Русі в IX–X ст. здійснювалися купецтвом, яке у цей час формувалося і, найімовірніше, виокремлювалося з дружинного прошарку [18, с. 65]. Це дуже суттєвий момент для розуміння того, як саме

могла здійснюватися культурна рецепція міліарних технологій, оскільки дружинники і купці були також безпосередніми її носіями. Другий момент полягає в тому, що торговельний обмін продуктами ремесл здійснювався здебільшого для потреб соціальної верхівки, а отже, це переважно були предмети розкоші [3, с. 14]. Тож у товарному обігу могла бути тільки коштовна, виключно якісна та естетично прикрашена зброя та предмети воїнського спорядження, що є атрибутами дружинної культури [16].

Не менш важливим є питання взаємодії між князівською владою і купецтвом щодо торгівлі зброєю та військовим спорядженням, оскільки відомо, що купці могли отримувати від князя, під протекцією якого знаходились, завдання про закупівлю товарів для оснащення дружини [18]. Можна припустити, що поширення в певному регіоні Русі масового імпортного озброєння може бути пов'язано саме з такими торговими операціями. Конкретні ж зрізці озброєння, з естетичними елементами, могли бути придбані купцями або купцями-дружинниками для підкреслення свого статусу в суспільстві [3, с. 14–15]. Таким чином, імпортна зброя на Русі стає чітким маркером еліти. В. Даркевич підкреслював, що серед усього асортименту предметів масового ввозу тільки зброя не мала широкого ринку збуту [6, с. 95–96].

Серед комплексу джерел з цього питання найважливішими є археологічні знахідки предметів озброєння. Проте аналіз археологічного матеріалу зіштовхується із серйозною проблемою – інтерпретацією та виокремленням серед загалу пам'яток саме привізних речей, адже деякі речі могли бути втрачені як під час боїв, так і в процесі перевезення [21, с. 46].

Видом озброєння, яке варто згадати найперше є меч. Бо саме появу цієї зброї прийнято пов'язувати з присутністю на Русі варязьких дружин. Масово мечі з'являються в слов'ян у IX ст., і концентрація їхніх знахідок є найбільшою в околицях великих міських торговельних центрів. Мечі IX–XI ст. – так звані каролінгські мечі – постачалися на Русь із Скандинавії, а центрами їх виробництва була середня течія р. Рейн [14, с. 211–212]. Це були широколезі двосічні мечі з долом і невеликим перехрестям [7, с. 456].

Часто такі мечі могли замовляти під індивідуальні фізичні дані власника [14, с. 211]. Прикладом цього можуть слугувати втрачені, ймовірно при торговельному перевезенні, мечі з околиць о. Хортиця [15]. Ціна такого меча могла досягати еквіваленту 12 корів, 3 жеребців чи 4 кобил [30, с. 87]. Франкське походження виявлених на теренах Русі мечів засвідчують також часті написи на них у вигляді слів *Ulfberht*, *Ingelrii*, *Cerolt*, *Ulen*, *Nred* [11, с. 191].

Однак існує свідчення арабського письменника Ібн-Хордадбега (IX –поч. X ст.) про те, що вже з середини IX ст. руси торгували мечами на зовнішньому ринку [14, с. 211–212]. Цей факт може означати також і те, що вже тоді на Русі могло існувати власне виробництво мечів. Відомо про руські мечі з місцевими знаками, такі як відомий меч з Фошеватой з написом «Людота коваль» [7, с. 456–457].

Отож, якщо припустити наявність власного кування мечів на Русі, то можемоговорити і про внутрішній ринок та його центри. На думку Леонтія Войтовича, таким

центром могло бути с. Харалуг на Волині (нині Корецький р-н Рівненської обл.) [2, с. 75]. Аргументом дослідника є наявність згадки в «Слові о полку Ігоревім» (кін. XII ст.) про «харалужні» мечі. Проте питання походження названого терміну залишається дискусійним, а отже, і дискусія залишається відкритою, як і питання виробництва місцевих мечів.

У XI–XIII ст. побутовали так звані романські мечі, з видовженим загостреним клинком і більш масивним за попередні взірці перехрестям [7, с. 457]; вони репрезентують схожі торговельні процеси, як і їхні попередники. Особливо цікавими є ті екземпляри, що містять клейма та написи як свідчення їхнього місця виготовлення. Так, у Львівському історичному музеї зберігається меч, що містить напис INGELRII (№ інв. 3-3528), що вказує на ім'я майстра – Інгерій, – і на те, що меч походить із рейнської майстерні [4, с. 15]. Такі ж мечі мали широке поширення в Центральній та Східній Європі. Більш пізні взірці готичних мечів XIII ст. також містять клейма, як меч із цього ж музею, який походить з м. Белз на Львівщині. Він має характерне клеймо у формі «вовка, що біжить», а інший меч із цієї пам'ятки містить клеймо з трьох хрестів «голгофі» [28, с. 150–151]. Останні два екземпляри за клеймами визначаються як імпортовані з південнонімецького міста Пассау, звідки постачались на Русь у широких часових рамках з XIII ст.

Одним із напрямків імпорту клинкової зброї та елементів її оздоблення (верхів'я і бронзові наконечники піхов) був регіон Південно-Східної Прибалтики. Балтійське походження мають мечі із Садова [27, с. 9] та Чорнівського городища на Буковині [19, с. 22–24]. Та найхарактернішим імпортом з цього регіону є низка наконечників піхов мечів XI–XII ст., що походять з прусько-куршського та лівського зброярських центрів, численні знахідки яких відомі на півдні Русі [8, с. 482].

Порівняно новим різновидом клинкової зброї на Русі в X ст. стає шабля. Хоча ця зброя не витіснила меч і була запозичена від кочовиків, є свідчення не тільки власного виробництва шабел на Русі, а й експорт коштовно оздоблених взірців. Прикладом цього може слугувати так звана «шабля Карла Великого», що, за легендою, походить з поховання правителя в Аахені. Екземпляр багато прикрашений золотом. Спираючись на специфіку та аналогії оздоблення, А. Кірпічніков доводить русько-угорське походження цієї винятково елітної зброї [12].

Дослідження східного напрямку потрапляння зброї на Русь є дискусійним і потребує ретельного аналізу і спеціальних праць. А. Кірпічніков доводить, що вже станом на XII ст. і надалі Південна Русь стає споживачем дорогих шабельних клинків із арабського Сходу (Єгипет, Іран та ін.) через транзитний пункт м. Булгар у Волзькій Булгарії, що функціонував ще з X ст. [13, с. 124–126, 129].

Надзвичайно цікавим є такий сегмент ринку озброєння на Русі, як специфічна престижна ударна зброя (кістені і булава). Береться до уваги, що мечі XII–XIII ст., на відміну від взірців X–XI ст., уже не мали коштовно оздобленого руків'я з огляду на зміни їхньої конструкції [5, с. 86]. Вочевидь, у XII ст. руські ремісники вирішили створити пропозицію на попит рангового (елітного) озброєння, яким донедавна був

і певною мірою залишався меч. Адже саме в XII ст. набувають поширення бронзові булави та кістені, що містять дороге оздоблення в техніках зерні, скані, чорні та інкрустації благородними металами [10, с. 61].

За даними А. Кірпічнікова, 75% грушоподібних тягарців кістеной, оздоблених чорню, виявлено на півдні Русі та Київщині [10, с. 61–62]. Згодом на Волині, наслідуючи київські взірці, виникає місцевий тип цієї зброї [26, с. 11].

Знахідки подібних до руських тягарців кістеной відомі з терен сучасних Болгарії, Румунії, Польщі [17, с. 119]; доведено їхній експорт у Волзьку Булгарію та в землю чорних клобуків. Булави, як і кістені, були серійними ремісничими виробами, що видно із стійкості типів та форм у поєднанні із широкою географією знахідок [22, с. 458]. А. Кірпічніков зазначає, що форма декоративних бронзових булав спрощується разом із віддаленням від Києва та Південної Русі [10, с. 51–53], пояснюючи це тим, що ці литі бронзові булави були виготовлені за допомогою воскових форм, знятих із більш ранніх привізних прототипів з місця їхнього серійного виробництва, відтак вони вже були дещо спрощеними.

Відомо також багато знахідок таких булав із території Польщі. Польськими археологами більшість булав з Малопольщі [34, с. 111] та Південно-Східної Польщі [32, с. 50, 64] прийнято пов'язувати із впливом Галицько-Волинської держави або ж торгівельними зв'язками з Руссю. А. Міхаліак встановив значні серії імпорту булав на території сучасної Польщі, а саме концентрацію знахідок булав на сході країни, на теренах, які входили до складу західноруських князівств [33, с. 50]. Учений наводить приклад аналогії булави з Градова в Малопольщі з подібною, виявленою раніше в Берегівському районі на Закарпатті, булавою [33, с. 50].

М. Плавінський, на підставі знахідки верхів'я булави без свинцевого наповнення поблизу Вітебська, припустив, що Київ та Південна Русь могли бути центром виробництва таких собі «напівфабрикатів», які складались із одного лише бронзового корпусу, складного у виробництві [21, с. 51–52]. Проте зараз наявність власного відливання бронзових булав на Прикарпатті та Волині є обґрунтованою завдяки виявленню на Буковині напівфабрикату верхів'я такої булави [20, с. 33]. На теренах Західної Русі згодом, імовірно після деякого занепаду власного виробництва булав, з'являються екземпляри можливо чеського або словацького походження [34, с. 109–111].

Найвіддаленішою знахідкою руських булав, що може засвідчувати їхній торгівельний обіг, є знахідка з терен Франції [31, с. 15].

Складнішим видається питання торгівельного обігу більш утилітарних видів озброєння, таких як бойові сокири, списи та ін. До імпортової зброї зі Скандинавії, окрім згаданих вже мечів, можемо віднести хіба що орнаментовані наконечники списів, такі як виявлені у Волковську та Лукомлі в Білорусі [21, с. 52], а також ланцетоподібні наконечники стріл [25, с. 11–12]. Що ж до бойових сокир, то, імовірно, імпортованими були деякі екземпляри чеканів із Західної Русі, які, на думку М. Плавінського, мають східне кочівницьке, а також великоморавське походження [21, с. 52–53].

Важчим видається питання походження і торгівельного обігу складних елементів

захисного спорядження, таких як шолом, кольчуга, панцир, які хоча і не є безпосередньо зброєю, проте належать до комплексу загального озброєння руського воїна, і про них варто згадати. Як доводить А. Кірпічніков, Русь була здебільшого експортером, аніж імпортером захисного спорядження. Найбільш відомими виробами київських ремісників були сфероконічні шоломи, що також часто містили елементи оздоблення, у тому числі із позолотою. Доказом цього може слугувати те, що саме терени Русі містять найбільшу кількість знахідок таких шоломів у всій Європі, а найпершими археологічно зафіксованими ринками збуту були Польща, Угорщина, а також Центральна Європа, де виникають місцеві репліки [9, с. 22–31].

Руські ж кольчуги згадуються у французькій героїчній поемі «Рено де Монтобан» (до поч. XIII ст.), та «Лівонській римованій хроніці» (кін. XIII ст.) [9, с. 11]. Озброєння західного взірця, найбільш імовірно, могло потрапляти до Русі із Центральної Європи, «королівським шляхом» (*Via regia*), який активно діяв ще з X ст., пролягаючи через Трір-Регенсбург-Прага-Краків-Перемишль-Галич-Київ [1, с. 401; 28]. Наразі маловідомою є цінова кон'юнктура ринку озброєння. В. Савицький для XI ст. подає такі дані щодо цін в еквіваленті до срібла: меч – 125 г, спис – 59 г, ніж – 5 г [23, с. 265]. Проте, на нашу думку, найдорожчими, вочевидь, були складні конструктивно вироби з елементами оздоблень, особливо позолоти, такі як згадані шоломи чи булави, та мечі для X–XI ст.

Таким чином, з огляду на вище викладене, можемо зробити висновок, що протягом усього середньовіччя, зокрема в дослідуваний період, на Русі існував активний зовнішній і внутрішній ринок зброї, яка переважно спрямовувалась не на утилітарну, а саме на елітарну функцію, як і більшість предметів тогочасного імпорту. Слід особливо виокремити західний вектор експорту та імпорту озброєння, що, найімовірніше, проходив згаданим «королівським шляхом». Цей напрямок з'єднував Русь із німецькими землями, а повсякчасне його функціонування забезпечувало Русь мечами з-над рейнських майстерень протягом усього зазначеного часу. Другим за інтенсивністю можна вважати північний торговельний шлях (здебільшого з Південно-Східної Прибалтики), яким на Русь потрапляли мечі та їхні оздоблені деталі (руків'я, а також бронзові окуття піхов). Інші торговельні вектори, такі як східний та візантійський, видаються не такими активними, принаймні коли йдеться про озброєння, хоча і незалежними є факти запозичень певних його різновидів.

Пропонована стаття не могла охопити всі аспекти торгівлі зброєю та її різновидами, зосередившись на тих аспектах, які, на думку автора, є найбільш показовими. Тож, питання торгівлі зброєю в епоху середньовіччя залишається актуальним та досі недостатньо вивченим аспектом зброє-знавства. Цілісну картину можна буде скласти завдяки подальшій систематизації та зведенню археологічних матеріалів, а також удосконаленню методів їхньої інтерпретації.

Література

1. *Войтович, Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. Войтович. –

- Львів, 2015.
2. *Войтович, Л.* Чи були мечі харалужні? / Л. Войтович // Вісник Інституту археології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 74–79.
 3. *Горін, Н.* Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.) / Н. Горін // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2015. – Вип. 48. – С. 12–26.
 4. *Гринчишин, Б.* Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. Гринчишин // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 14–18.
 5. *Гулей, О.* Розквіт зброярського мистецтва Стародавньої Русі XII–XIII століть / О. Гулей // Молодий вчений. – 2017. – № 2. – С. 85–88.
 6. *Даркевич, В.* К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным) / В. Даркевич // Краткие сообщения Института археологии. – № 138. – Москва, 1973. – С. 95–103.
 7. *Довженко, В.* Оружие / В. Довженко // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – Киев, 1986. – С. 455–461.
 8. *Зоценко, В.* Торговля в южнорусских землях (VIII – первая половина XIII вв.). Оружие / В. Зоценко // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – Київ, 1986. – С. 470–484.
 9. *Кирпичников, А.* Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников / А. Кирпичников. – Москва-Ленинград, 1971. – Вып. 3.
 10. *Кирпичников, А.* Древнерусское оружие. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников / А. Кирпичников. – Москва-Ленинград, 1966 – Вып. 2.
 11. *Кирпичников, А.* Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников / А. Кирпичников. – Москва-Ленинград, 1966. – Вып. 1.
 12. *Кирпичников, А.* Так называемая сабля Карла Великого / А. Кирпичников // Советская археология. – 1965. – № 2. – С. 268–276.
 13. *Кирпичников, А.* Коваленко, В. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане) / А. Кирпичников, В. Коваленко // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 1993. – Вып. 2. – С. 122–134.
 14. *Коба, О., Коваль, О.* Клинкова зброя VIII–X ст. на території Давньої Русі / О. Коба, О. Коваль // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. – Київ, 2013. – Вип. 10. – С. 210–216.
 15. *Комар, А.* Мечи Днепростроя (к истории находки 1928 г.) / А. Комар // Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура. – Москва, 2014. – С. 47–61.
 16. *Козак, М.* Зброя князя, воєвод і дружинної еліти в Галицько-Волинській державі / М. Козак // Записки Львівського медієвістичного клубу. – 2017. – Вип. 2. – С. 59–74.
 17. *Кучинко, М.* Давньоруські кистені та булави як предмети мистецтва / М. Кучинко // Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008. – С. 118–129.
 18. *Перхавко, В.* Купечество и власть в средневековой Руси / В. Перхавко // Доклады Института российской истории РАН. 1995–1996 гг. – Москва, 1997. – С. 63–103.
 19. *Пивоваров, С., Калініченко, В.* Предмети середньовічного озброєння з Чорнівського

- городища першої половини XIII ст. (дослідження 2012 р.) / С. Пивоваров, С. Калініченко // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – № 784. – Львів, 2014. – С. 18–24.
20. Пивоваров, С. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини / С. Пивоваров // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія». – 2012. – № 724. – С. 31–35.
 21. Плавінські, М. Знаходки прагментау узбраення імпартных тыпаў у заходніх землях Русі як магчымы індыкатар гандлёвых кантактаў у X–XIII ст. / М. Плавінські // Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі: зборнік навук. арт. – 2016. – С. 45–56.
 22. Рыбаков, Б. Ремесло древней Руси / Б. Рыбаков. – Москва, 1948.
 23. Савицький, В. Про торгівлю та грошовий обіг на Волині у IX – першій половині XIV століття / В. Савицький // Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк, 2008. – С. 257–283.
 24. Самоквасов, Д. Могильные древности Северянской Черниговщины / Д. Самоквасов. – Москва, 1916.
 25. Терський, С. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2006. – № 571. – С. 8–18.
 26. Терський, С. Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.) / С. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 3–12.
 27. Терський, С. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI–перша половина XIII ст.) / С. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 5–13.
 28. Терський, С., Стрельченко, О. Мечі з Белза в збірці Львівського історичного музею / С. Терський, С. Стрельченко // Історія давньої зброї. Дослідження 2016: зб. наук. пр. – Київ, 2017. – С. 149–168.
 29. Флоровський, А. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. / А. Флоровский // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С. 64–82.
 30. Янин, В. Денежно-весовые системы русского средневековья / В. Янин. – Москва, 1956.
 31. Die Funde der Bronzezeit aus Frankreich. Bestandskatalog. – Berlin, 1993. – 177 s.
 32. Michalak, A. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich: refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina / A. Michalak // Acta Militaria Mediaevalia II. – Kraków–Sanok, 2006. – S. 103–114.
 33. Michalak, A. Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich / A. Michalak // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2006. – № 571. – С. 48–74.
 34. Strzyż, P. Ruskie buławy “gwiazdziste” z terenu Małopolski / P. Strzyż // Acta Militaria Mediaevalia I. – Kraków–Sanok, 2005. – S. 107–114.

Людина праці в СРСР: від глорифікації до девальвації

Коляструк Ольга Анатоліївна

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, Вінниця, 21000
e-mail: kolvia58@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8473-7170

У статті розглядаються подвійні стандарти ставлення до людини праці в радянській державі. Праця мала загально-примусовий, мілітаризований характер, використовувалася для побудови нового ладу та «нової людини», служила інструментом мобілізації суспільства, була гарантом утримання влади більшовиками. Державний примус до праці поширювався на всіх трудящих. Офіційне звеличення людини праці в реальності оберталось її повним нівелюванням. Радянський «тейлоризм» перетворив робітника на функціонального виконавця (сталінський «гвинтик») і знеособив його як громадянина. Виробничий колективізм знівелював самодостатню особистість, позбавив її індивідуальності та відповідальності, унеможливив ініціативу.

Ключові слова: праця, примус, трудовий обов'язок, конституційне право, трудова дисципліна, соціалістичне будівництво, колективізм, ударництво, соцзмагання.

Человек труда в СССР: от глорификации к девальвации

Коляструк Ольга Анатолієвна

Доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедры философии, социально-политических дисциплин та етнологии Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского,
ул. Острожского, 32, Винница, 21000
e-mail: kolvia58@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8473-7170

В статье рассматриваются двойные стандарты отношения к человеку труда в советской стране. Официальное возвеличивание человека труда в реальности оборачивалось его унижением. Труд был всеобщим принудительным и милитаризованным, служил построению нового строя и «нового человека», использовался как инструмент мобилизации общества и гарантировал сохранение власти большевиками. Государственное принуждение к труду касалось всех трудящихся. Советский «тейлоризм» превратил рабочего в функционального исполнителя (сталинский «винтик») и обезличил его как гражданина. Производственный коллективизм нивелировал самодостаточную личность, лишил ее индивидуальности и ответственности, сделал безынициативной.

Ключевые слова: труд, принуждение, трудовая обязанность, конституционное право, трудовая дисциплина, социалистическое строительство, коллективизм, ударничество, соцсоревнование.

Man of labor in USSR: from glorifying to devaluation

Koliastruk Olha

*Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy, Socio-Political Disciplines and Ethnology at the Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
32 Ostroz'kogo st., Vinnitsa, 21000
e-mail: kolvia58@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8473-7170*

The article deals with double standards of attitude towards man of labor in the Soviet state. The official exaltation of man of labor in reality turned into its complete leveling. Labor was generally coercive, militarized, used to build a new system and a «new man», served as an instrument for mobilizing society and was the guarantor of the Bolshevik rule of power. State coercion to labor was spread on all working people. The Soviet «Taylorism» turned the worker into an operational executor (Stalin's «screw») and dismissed him as a citizen. The industrial collectivism alienated the self-sufficient personality, deprived of its individuality and responsibility, made the initiative impossible.

Key words: labor, coercion, labor duty, constitutional law, labor discipline, socialist construction, collectivism, shock labor, social competition

Щоранку, з шестиколісною точністю, в одну і ту ж годину, в одну і ту ж хвилину, – ми, мільйони, встаємо як один. В одну і ту ж годину, одномільйонно, починаємо роботу, одномільйонно закінчуємо. І, зливаючись в єдине, багатомільйонноруке тіло, в одну і ту ж, призначену Скрижаллю, секунду, ми підносимо ложки до рота, і в одну і ту ж секунду виходимо на прогулянку, ... і відходимо до сну... Є.Замятін «Ми»

Метою більшовицької революції, її надзавданням було створення нового ладу і нової людини, тому відразу після захоплення влади більшовики визначилися зі ставленням до праці (Декрет про працю ухвалений 29 жовтня 1917 р.), цілком слідуючи за маніфестом К.Маркса про формування особливого, соціального типу людини «як економічного діяча, передусім – специфічного типу працівника». Трудову діяльність більшовики розглядали у двох площинах: конструктивістській (будівництво нового світу) і деміургівській (формування нової людини). Відтак праця набула статусу державно-етичної категорії, за визначенням Леніна, моральне те, що сприяє будівництву комунізму. Відповідно, той, хто гарно працює задля комунізму – гарна, моральна людина, хто не бажає працювати – погана, аморальна людина, ворог. Проблема полягала в тому, що одночасно треба було будувати новий лад і нову людину. Після вдалого жовтневого перевороту більшовики наразились на відверте небажання робітників працювати, які «бузили», «саботували», «дезертирували з трудового фронту». Заводи зупинилися, продуктивність праці на діючих підприємствах різко впала. Як виявилось, офіційне звільнення трудящих від класової експлуатації і проголошення їх господарем країни не гарантувало якісної зміни трудящої людини. 1919 р. об'єм валової промисловості знизився, порівняно з 1913 р., у 6 разів, а число робітників у промисловості скоротилося майже вдвоє. Продуктивність праці стрімко падала, 1920 р. склавши 27,1% рівня 1913 р.[1].

Дезорганізація, викликана «контролем над виробництвом», і небажання перетворити його на систему самоуправління, спонукали Леніна перейти до націоналізації всіх засобів виробництва і вже у березні – квітні 1918 р. вдаватися до насильства стосовно «гегемона революції» – робітничого класу, аби змусити його працювати на користь нової держави. «Дисципліна» стає чарівним словом, чудодійною паличкою. Вже ранньою весною 1918 р. вождь партії і держави заговорив про «залізну дисципліну», про «повне підпорядкування волі однієї особи, радянського керівника». Виховання «нової дисципліни» оголошувалося «новою формою класової боротьби в перехідний період» [2, с.264], тобто «класової боротьби» з пролетаріатом, що не бажає працювати в нових умовах. Керівники компартії чудово розуміли: заклики до дисципліни, законодавчо оформлені у квітні 1918 р. Декретом про трудову дисципліну, стали висхідною точкою для теоретичного виправдання

необхідності примусової праці. На нашу думку, на цьому варто наголосити спеціально: примус до праці стосувався всіх громадян, фізично спроможних до діяльності. Примусовість праці – родова ознака більшовицької системи господарювання.

Водночас, уже в першому Кодексі законів про працю (1918) більшовики позиціонували себе захисниками трудящих. Так вони, відповідаючи на виклики часу і рухаючись до стратегічної мети, започаткували парадоксальні рамки дії. З одного боку, влада мала демонструвати турботу про трудящих і ухвалювати закони про працю в їхніх інтересах. З іншого, – підпорядкувавши на кінець 1920-х рр. всю економіку, вона виявилась єдиним працедавцем; відповідно, мала захищати робітників від самої себе. Втім розв'язання цієї колізії теж суто більшовицьке. «Найвеличніша в історії людства зміна праці підневільної на працю на себе» (за Леніним) означала по суті працю на державу. Усупільнення, одержавлення фабрик, заводів, залізниць, дрібних підприємств, торгівлі неминуче передбачало нове ставлення до праці. Праця належала державі. Втім робітники, виявились недостатньо зрілими, недостатньо свідомими – вони відмовлялись працювати безоплатно. Вождь революції дійшов висновку, що робітники не бажають працювати, не вміють працювати.

Ленін, пересвідчившись, що безплатна комуністична праця поки неможлива, виклав нову концепцію праці у перехідний період, при соціалізмі: «Соціалізм передбачає працю без допомоги капіталістів, суспільну працю при суворому обліку, контролі і нагляді з боку організованого авангарду... повинні визначитися і міра праці, і його винагорода». Партія («організований авангард») має контролювати, наглядати, визначати норму і оплату праці. Троцький говорив про це відверто: «Ми йдемо до типу праці, соціально регульованої на базі економічного плану, обов'язкового для всієї країни, тобто примусової для кожного робітника. Це – основа соціалізму» [3, с.176]. М.Бухарін також суголосний з Леніним: «З точки зору пролетаріату, як раз задля справжньої, а не фіктивної свободи робітничого класу необхідне знищення так званої «свободи праці», оскільки остання непримиренна з правильно організованим «плановим» господарством і таким же розподілом робочої сили. Таким чином, режим трудової повинності і державного розподілу робочих рук при диктатурі пролетаріату виражає уже порівняно високу ступінь організованості всього апарату і міцності пролетарської влади взагалі» [4, с.118].

Воєнізація праці, за Троцьким, «як неминучий і основний метод організації праці ... згідно потреб соціалізму в період переходу від панування капіталізму до комуністичної держави» повною мірою здійснювалась і наприкінці 1920-х рр. Мілітаризація економічної політики і політико-економічних стосунків мирного часу виразно засвідчувала свідомий вибір керівників країни на користь силового розв'язання проблем і насильницької мобілізації людських ресурсів, про ставлення до людей як до

«людського матеріалу» на кшталт невичерпних ресурсів природи. Слід визнати, що метафора «матеріалу» стовно людині не лише жорстока, а й примітивна. Матеріал, наприклад дерево, не буває розумнішим і далекогляднішим за тесло. Озброюючись метафорою «людський матеріал», його «переплавка» / «формовка» / «перековка», влада свідомо нав'язала сценарій майбутнього насилля: в чіхих руках сила, той і правий.

Нова соціалістична економіка усунула приватну власність на засоби виробництва. Спосіб цього усунення в ранній постреволюційний період був свого роду соціальною лабораторією, в якій існував полюс суверенності (державна як централізований суб'єкт майбутньої командно-адміністративної економіки), але, з іншого боку, ще зберігався полюс «революційної творчості мас», коли численні практики, в тому числі Наукова організація праці (НОП) винаходились знизу, силами суспільних рухів і окремих ентузіастів, інтелектуалів, художників, дослідників.

Чи не найяскравішим прикладом такої ініціативи був Центральний інститут праці (ЦІП), створений пролеткультівцем Олексієм Гастевим у 1921 р. Він гаряче виступав за впровадження нових форм організації праці. О.Гастев захоплювався ідеями Тейлора, навіть листувався з Фордом, прагнув вдосконалити виробництво і людину на виробництві: «Світ машини, світ обладнання, світ трудового урбанізму створює особливі пов'язані колективи, породжує особливі типи людей, які ми маємо прийняти, прийняти так само, як ми приймаємо машину, а не б'ємося головою об її шестерні. ... історія наполегливо ставить не маленькі проблеми соціальної охорони особистості, а радше питання сміливого проектування людської психології залежно від такого історичного чинника як машини»[5, с. 24].

Носієм робочої сили залишався той же «живий індивідуум», хоча він і не продавав її як товар на ринку праці, а докладав відповідно до централізованої системи розподілу ресурсів, що формувалася. Людина праці знаходилась у центрі економічних і політичних експериментів, які охоплювали все її життя, оскільки відпочинок і позаробочий простір стали предметом особливої турботи. Так, у тогочасних журналах «Время», «Организация труда» та інших розгорнулася ціла аналітична полеміка про використання часу: друкувалися таблиці з відведеним часом на працю, прогулянки, відпочинок, приготування їжі, спорт, саморозвиток; створювались наукові «світлини робочого дня» – спеціальні картки, що детально описували хронометраж виробничих операцій в рамках різних професій, що було необхідним для виявлення резервів для оптимізації, скорочення часових витрат. Вкрай цікавим є особисте визнання О.Гастева, де він пояснює свій проект з біографічних обставин свого покоління: «Коли ми сиділи в царській тюрмі, нас учили, коли їсти, коли пити, коли спати, коли вмиватися, коли гуляти». Ця фраза пояснює, можливо, набагато більше, ніж хотів сказати автор. Насправді, режим дисциплінарної влади, точкою зосередження якого була в'язниця, що продукувала «слухняні тіла», в новому суспільстві заклав початки нової аскетичної суб'єктивності, а дисциплінарний примус інтерпретується у цьому разі як звільнювальне і установче начало.

Мережа осередків НОП «Ліга часу» боролась зі «злісними розтратниками часу»,

резюмуючи: «Боротьба за час є боротьбою за вироблення нової людини» [6, с.49-50]. Журнали наполегливо проводили ідею, що володарем виробництва (часу і праці) був звичайний робітник, що працює сам на себе, а тому не може бути жодної принципової різниці між його «вільним» часом і часом роботи на виробництві.

Культ нової праці – новобудови – нової людини був спеціально розроблюваний і в літературі. Відома повість Андрія Платонова «Котлован» названа за аналогією з популярним наприкінці 1920-х – на початку 1930-х індустріальним романом (1925): «Доменна піч» М.Ляшка, «Домна» П.Ярвого, «Будівництво» А.Пучкова, «Цемент» Ф.Гладкова та ін. Годі говорити, що гладковський цемент – не лише продукція заводу, але й робітничий клас, що єднає трудові маси, стаючи фундаментом нового життя. Так само котлован – виробничий об'єкт, де відбувається дія, але символічний підтекст (яма, могила, провалля) виразно зрозумілий й підтверджений сюжетною лінією. За образом об'єкта п'ятирічки – символ історичного тупика.

Хоча виробничий ентузіазм, підсилений пропагандою, напевне, не можна відкидати. Пошлемося на свідчення Вальтера Беньяміна, який у нарисі «Москва» яскраво описує своє безпосереднє враження від незвичайної здатності людей до мобілізації, яку він спостерігав у «столиці комунізму» взимку 1926-1927 рр.: «Кожна думка, кожний день і кожне життя існують тут наче на лабораторному столі. І наче метал, з якого всіма способами прагнуть отримати невідому речовину, кожний має бути готовим до нескінченних експериментів. Жоден організм, жодна організація не може уникнути цього процесу. Відбувається перегрупування, переміщення і перестановка службовців на підприємствах, установах, будинках, меблів у квартирах. ... Адміністративні правила міняються щоденно, і трамвайні зупинки блукають, магазини перетворюються на ресторани, а за кілька тижнів по тому – на контори. Це вражаючий експериментальний стан – він називається тут «ремонт» – стосується не лише Москви. <...> Країна день і ніч перебуває у стані мобілізації, попереду всіх, зрозуміло, партія. Напевне, саме ця безумовна готовність до мобілізації відрізняє більшовика, російського комуніста, від його західних товаришів. Матеріальна основа його існування настільки мізерна, що він роками готовий у будь-який момент рушити в путь» [7, с.175-176].

У 1930-ті рр. на зміну раціональній парадигмі НОП прийшов сталінський культ «стахановців», «ударників праці». Ентузіазм ніколи не віддавався на відкуп мас, його суворо контролювали і спрямовували. «Передовики виробництва», «стахановці» нагороджувалися грішми, орденами і медалями, які перетворювали їх на видимий знак місця людини радянському суспільству. Між «ударниками» і «відстаючими» виникав розкол, цей антагонізм навмисно культивували. Адміністрація підприємства вирішувала, хто буде «стахановцем». У середині 1930-х рр. повертається поняття «знатні люди», але тепер це не аристократія, а стахановці. В нацистській Німеччині також стає популярним лозунг «праця облагороджує» (Arbeit adelt).

У період соціалістичної реконструкції більшовики повністю поставили під свій контроль питання праці, в їх волі опинилось планомірне залучення громадян до праці і їх розподіл між окремими галузями, окремими підприємствами, підготовка кадрів,

регулювання заробітної плати, забезпечення соціалістичної організації виробництва, охорони і дисципліни праці. Вожді жовтневого перевороту правильно оцінили значення примусової праці, її зв'язок з плануванням і міцністю влади. Так, ще на зорі революції, більшовицькі лідери дійшли думки, що примусова праця на основі залізної дисципліни є не тимчасовою мірою, зумовленою обставинами революційного зламу, а «закономірністю» соціалістичного будівництва.

Революція не тільки перевернула соціальну піраміду Росії, а й узаконила нову ієрархію в трудовій діяльності. Праця перестала дорівнювати праці. Було необхідно працювати, але вид праці визначав становище людини в новому світі. Перша радянська конституція віднесла селянську працю до нижчого розряду людської діяльності порівняно з працею промисловою: перша була індивідуальною, породжувала дрібну буржуазію, друга – колективною, що породжувала клас, якому призначалось майбутнє. Ієрархія праці відбилась на конституційних правах: під час виборів до рад голос одного робітника дорівнював п'яти голосам селян; крім того, значна група селян, що «використовувала найману працю», взагалі позбавлялась права голосу. Торгівля, оголошена непродуктивною працею, вважалась шкідливою діяльністю, пережитком минулого. Приватна торгівля заборонена, торговці позбавлені права голосу; державну торгівлю мав замінити соціалістичний розподіл.

Конституція СРСР 1936 р., зрівнявши всіх громадян у правах, чітко увиразнила статусність людини праці у статті 12: «Праця в СРСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина по принципу «хто не працює, той не їсть». У цій формулі чітко висловлена особливість радянської праці – примусовий обов'язок і «справа честі».

Трудова діяльність мала переважно екстенсивний характер, що дозволяв успішно використовувати стратегію «великих батальйонів». Індустріалізація стала фронтом боротьби, де потрібні були «атаки», «прориви», «штурми», «буксири» тощо. Армія стала моделлю робітничого класу. Трудові закони першої п'ятирічки підвищували відповідальність робітника за виконання трудових обов'язків, йшлося про кримінальну відповідальність (неякісна або некомплектна продукція могла обійтися у п'ять років позбавлення волі).

На цій «війні» маса, натовп під орудою комісарів – представників партії, котрі, суворо контролюючи, використовують техніків, здійснюють подвиги, неухильно просуваючись вперед.

Ідеологема «праця є почесним обов'язком кожного» перетворилась в особисте переконання і транслювалась з покоління до покоління. Радянська цивілізація надала їй своєрідний репресивний і зобов'язальний відтінок. Трудова діяльність, праця розцінювалась як спосіб радянської соціалізації. Життєві акценти зміщені у сферу трудової діяльності – людина опиняється всередині трудового співтовариства, випадання з якого загрожувє серйозними соціальними незручностями. Відмінна праця і взірцева поведінка уможлилювали кар'єрний ріст і життєву успішність, визнання (Дошка пошани, репортаж у пресі), адміністративне заохочення (покращення житлових умов,

путівка до санаторію, преміальні). Без трудового стажу не можна було сподіватись на добру пенсію. Втрата трудової книжки скидалась на катастрофу – без неї не влаштуватися на нову роботу, не нараховується пенсія.

Слідування вимогам влади зазвичай було показним, підневільним, низько оплачувана праця супроводжувалася халтурою, різноманітним ухилянням від виконання, демонстрація лояльності – адміністративним торгом і корупцією, не кажучи вже про важко спостережувані прояви подвійного мислення, дисфункціях, латентних і віддалених наслідках засвоєння подібних зразків і правил поведінки[8, с.14]. За таких обставин поєднання формальних і неформальних механізмів регуляції набувало поширеної форми приватно-колективних стосунків залежності: колективне заручництво (в сімі, бригаді, відділі в установі, колгоспі). Його особливість – всі члени групи підкорюються правилам поведінки, спрямованим на зменшення шансів зовнішнього тиску і репресій, навіть на шкоду власним інтересам. Один відповідає за всіх, всі – за одного. Такий тип соціальної організації (зовнішньо-внутрішні обмеження, що накладаються на індивідуальну поведінку) знімає питання моралі, універсалістських механізмів регуляції, питання особистої відповідальності і установок досягнення. Такого роду функціональні механізми призводять до ефекту систематичної деморалізації. Це призводить до обмеження мобільності, зниження продуктивності, поширення халтури як норми, соціального інфантилізму, хронічної депресії, викликаної послабленням індивідуалізму, обмеженість часових горизонтів.

Література

1. *Геллер, М.* Машина и винтики: История формирования советского человека. Лондон, 1985. 336 с. URL: http://krotov.info/library/04_g/el/gell_21.htm (дата звернення: 15.03.2018)
2. *Ленин, В.* Диктатура пролетариата как новые формы классовой борьбы пролетариата // Полное собрание сочинений. Т.39. Москва : Политиздаг, 1970. 465 с.
3. *Троцкий, Л.* Терроризм и коммунизм (1920). Москва : Директ-Медиа, 2015. 411 с. <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1920/terr.htm> (дата звернення: 15.03.2018)
4. *Бухарин, Н.* Экономика переходного периода. Москва : Гос.соц.-экон.изд-во, 1920. 157 с. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/11219-buharin-n-i-ekonomika-perehodnogo-perioda-ch-1-obschaya-teoriya-transformatsionnogo-protessa-m-1920-trudy-sotsialisticheskoy-akademii-obschestvennyh-nauk#mode/inspect/page/9/zoom/4> (дата звернення: 08.05.2018)
5. *Гастев, А.* Как надо работать: Практическое введение в науку организации труда. Москва, 1966
6. *Культура и революция: фрагменты советского опыта 1920–1930-х гг.* Москва : ИФРАН, 2012. 127 с.
7. *Беньямин, В.* Москва // Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Москва: Медиум, 1996.
8. *Гудков, Л.* Условия воспроизводства «советского человека» // Вестник общественного мнения. 2009. № 2 (100) апрель–июнь.

УДК: 614.885(477.86)»1944/1947»

Діяльність Червоного Хреста в Станіславській області в 1944-1947 рр.

Олійник Олег Васильович

Аспірант кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, 76018
e-mail: oleg93hist@meta.ua
ORCID: 0000-0001-5612-7236

В статті висвітлено діяльність Радянського товариства Червоного Хреста на території Станіславської області впродовж 1944-1947 рр. Розглянуто здобутки та недоліки в організаційній, санітарно-епідемічній, шефській та протираковій роботі Червоного Хреста.

Ключові слова: Станіславська область, Радянський Червоний Хрест, шефська робота, ГСО, БГСО, санітарна дружина.

Деятельность Красного Креста в Станиславской области в 1944-1947 гг.

Олейник Олег Васильевич

аспирант кафедры всемирной истории
Прикарпатского национального университета им. В. Стефаника
ул. Шевченко, 57, Ивано-Франковск, 76018
e-mail: oleg93hist@meta.ua
ORCID: 0000-0001-5612-7236

В статье отражена деятельность Советского общества Красного Креста на территории Станиславской области в течение 1944-1947 гг. Рассмотрены достижения и недостатки в организационной, санитарно-эпидемической, шефской и противораковой работе Красного Креста.

Ключевые слова: Станиславская область, Советский Красный Крест, шефская работа, ГСО, БГСО, санитарная дружина.

Activities of the Red Cross in the Stanislav region in 1944-1947

Oliynyk Oleg

Postgraduate student of the Department of World History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko Str, Ivano-Frankivsk, 76018
e-mail: oleg93hist@meta.ua
ORCID: 0000-0001-5612-7236

The article considers the activity of the Soviet Red Cross Society in the territory of the Stanislav region during 1944-1947. The achievements and disadvantages in the organizational, sanitary-epidemic, chef's and anti-cancer work of the Red Cross are considered.

Key words: Stanislav region, Soviet Red Cross, chef's work, GSO, BGSO, sanitary wife.

Із вступом на територію Прикарпаття в 1944 р. Червоної Армії виникло питання про ліквідацію наслідків нацистської окупації та кровопролитних військових дій. Зокрема, гостро поставала проблема в наданні гуманітарної, медичної та санітарно-епідемічної допомоги місцевому населенню. Крім того, радянська влада ставила собі за мету якнайшвидшу радянізацію краю. Саме таким цілям і відповідало відновлення діяльності утвореного ще в період 1939–1941 рр. Радянського товариства Червоного Хреста.

Ця проблематика у вказаних хронологічних і територіальних рамках майже не досліджена в сучасній історіографії. Фрагментарно це питання зачіпається тільки в працях, присвячених розвитку медицини на території Прикарпаття в перші роки після завершення Другої Світової війни. Так зазначена тема висвітлюється в статтях Т. Шуста «Особливості відбудови радянської системи охорони здоров'я Станіславської (Івано-Франківської) області 1944–1945 рр.» [22] та «Створення матеріально-технічної бази та фінансове забезпечення медицини Івано-Франківщини (Станіславщини) у 1945-1955 рр.» [23]. Крім того, різні аспекти діяльності Червоного Хреста на всій території України були розглянуті в дисертаційній роботі М. Срібної «Український Червоний Хрест в роки Другої Світової і війни (1939–1945)» [18]. Також слід відзначити висвітлення проблеми ставлення місцевого населення до процесу радянізації краю на різних хронологічних етапах у трьох книгах другого тому праці «Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали» під загальною редакцією М. Кугутяка [19, 20, 21]. Оскільки робота Червоного Хреста відбувалась у контексті процесу радянізації, зазначена праця дає можливість зрозуміти специфіку діяльності товариства на території Прикарпаття.

Джерельну базу дослідження становлять документи фонду р-366 «Станіславський обласний Комітет товариства Червоного Хреста УСРС» Державного архіву Івано-Франківської області. Цю документацію можна поділити на декілька груп: різного роду розпорядження (директиви, вказівки, методичні листи) [2, 12, 17], звіти (квартальні, піврічні та річні) про діяльність та фінансові операції Червоного Хреста по області за 1944–1947 рр. [3, 6, 11, 13, 15, 16], протоколи засідань Організаційного Бюро і президіуму Обкому [5, 8], доповіді [7], акти перевірок стану роботи [9], кошториси [10, 14], матеріали обласних конференцій Товариства Червоного Хреста [4].

Як і більшість органів влади, радянський Червоний Хрест, розпочав свою діяльність у Станіславській області майже одразу після вступу Червоної Армії на територію Прикарпаття в другій половині 1944 р. Проте про діяльність цієї організації в 1944 р. відносно мало відомостей. Документи Обласного Комітету Червоного Хреста за 1944 р. розміщені в Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО) стосуються переважно питань адміністративно-господарських витрат [11], кадрів та зарплатні працівників. Зокрема, звіт щодо грошових операцій з бюджетом [10, арк. 1] Обкому за 1944 р. займає всього один аркуш. Серед практичних наслідків діяльності товариства в документах міститься інформація тільки про організацію курсів медсестр при Снятинській лікарні, які 14 грудня 1944 р. завершило 11 осіб [16, арк. 1]. На нашу думку, все це певною мірою є опосередкованим свідчення перебування даної організації в області на зародковому рівні.

Значно більше документальних відомостей нараховується вже з лютого 1945 р. Саме цим часом датуються перші контрольні завдання розіслані по районах області. У них наголошувалось на необхідності негайного розгортання масової санітарно-оборонної протиепідемічної роботи. Для цього Обком зобов'язав завідувачів райздоровоохоронвідділів створити Оргбюро Райкому Червоного Хреста в складі 5-7 осіб. Контрольні завдання передбачали створення первинних організацій, залучення нових членів товариства, збір членських внесків, створення санітарних постів, підготовку значкистів ГСО [12, арк. 1] (Готовий до санітарної оборони – система масової санітарної підготовки населення в СРСР, у яку входив комплекс знань і навичок для надання першої медичної допомоги. Масова санпідготовка населення мала два ступені: програму ГСО для дорослого населення і програму БГСО для школярів [1].) і БГСО (будь готовий до санітарної оборони), залучення донорів, організацію лекцій, підготовку медсестр запасу, підготовку кадрових дружин, інструкторів ГСО та БГСО та ін. [12, арк. 1]. У цілому це і були головні напрямки діяльності та критерії для оцінки вищим керівництвом ефективності роботи певної ланки Червоного Хреста.

Станом на 1945 р. результати діяльності товариства були досить скромними. Так, на кінець першого кварталу було створено 77 первинних організа-

цій, залучено 7114 осіб, зібрано 10579 руб. членських внесків, організовано 203 санітарних пости, оснащено 110 санпостів, підготовлено 331 значкист ГСО, а на кінець року – 256 первинних організацій, 11540 членів, 17800 руб. членських внесків, значкистів ГСО дорослого населення – 901 особа та значкистів ГСО школярів – 791, значкистів БГСО – 193 особи. Крім того, навіть наведені дані могли бути перебільшеними, оскільки під час подання звітності такі випадки траплялись. Зокрема, у пояснювальній записці до звіту Обкому за липень 1945 р. вказується, що насправді в Станіславській міській організації 2921 особа, а не 4000 членів.

Курси медсестр і сандружинниць не працювали ні в липні, ні наприкінці року. Так, наприклад, курси сандружинниць, які було заплановано організувати при Станіславському 14-му шкірзаводі та курси медсестр заплановані при міському Управлінні зв'язку, не проводились через недостатню кількість охочих навчатись [16, арк. 1, 6, 9].

Про рівень роботи обласної організації також свідчить те, що Станіславський Червоний Хрест в 1945 р. посів 23 місце з 24 областей УРСР у соціалістичному змаганні [17, арк. 8].

Шефська комісія при Обкомі Червоного Хреста в 1945 р. також не працювала. Проте на місцях шефська робота все ж проводилась. Так, у м. Коломия школярі зібрали посуд для госпіталю, у Перегінському районі зібрано 1000 руб. для дітей сиріт. У Галицькому районі зібрано 926 руб. на допомогу інвалідам війни і дітям-сиротам та взяте шефство над дитбудинком [16, арк. 10].

Про недоліки в шефській роботі свідчить те, що станом на липень 1946 р. також не всюди були створені шефські комітети, а там де вони створені, працювали безпланово або були бездіяльні [2, арк. 27]. На кінець 1946 р. по області нараховувалось 13 шефських комісій і 23 опікунські ради [3, арк. 21].

Упродовж 1946 р. по області було зібрано 23000 руб. шефських коштів [6, арк. 4], із яких 18000 руб. було витрачено на подарунки для дітей-сиріт. Кошти на шефську роботу отримувались різними способами. Зокрема, шляхом проведення платних вечорів і кіно-сеансів Галицькому райкому було відраховано 500 руб. у фонд шефської суми, за що шефська комісія придбала подарунки дітям-сиротам загиблих фронтовиків [3, арк. 21].

На неналежному рівні була на початку 1946 р. і санітарно-оборонна та оздоровча робота товариства в школах, про що свідчать матеріали обстеження та звіти рай- і міськкомітетів Червоного Хреста в Станіславській області [2, арк. 1].

Значні проблеми в організаційному плані були навіть на обласному рівні. Загалом, упродовж 1946 р. Оргбюро обласної організації Червоного Хреста насправді роботу не проводило. Голова Оргбюро протягом своєї діяльності два рази підбирала склад Оргбюро і затверджувала в КП(б)У, але жодного разу засідання не було проведене [3, арк. 12]. Сам факт необхідності реєстрації складу в КП(б)У як обласного, так і районних Оргбюро [12, арк. 1] був

однією з характерних рис функціонування Радянського Червоного Хреста, що демонструє підконтрольність цієї організації партії та іншим владним структурам.

Цікавими з цього боку є такі свідчення: «Недостатньою була допомога з боку Військового Відділу Обкому Партії в частині зміцнення роботи Оргбюро обласної організації товариства Червоного Хреста. Через це при спробі скликати Оргбюро і провести засідання, члени Оргбюро не з'являлися у вказаний термін і надавали ряд «поважних причин»» [3, арк. 12]. Ще однією особливістю роботи товариства було надання великого значення переобліку, який був «не технічною роботою, а важливим заходом щодо подальшого зміцнення і розширення організаційно-масової роботи» [2, арк. 38].

Працівники Радянського Червоного Хреста виконували також і функції, не-притаманні для цієї організації в інших країнах світу. Зокрема, перед головами райкомів у грудні 1946 р. було поставлено питання про підготовку до Виборів до Верховної Ради УРСР [3, арк. 12]. На практиці це виливалось у пропозиції на курсах медсестр, навчальних і кадрових сандружин організувати вивчення Конституції УРСР та Положення про вибори до Верховної Ради УРСР [2, арк. 59].

На засіданнях Оргбюро районних і міських комітетів у 1946 р. були також висунуті кращі агітатори товариства з проведення роз'яснення Положення про вибори до Верховної Ради УРСР. [3, арк. 20]. За період підготовчої роботи до виборів 1947 р. організаціями Червоного Хреста було висунуто в члени дільничних виборчих комісій 112 осіб і 473 особи активістів [7, арк. 1].

Окрім того, працівників Червоного Хреста в 1946–1947 рр. відправляли на хлібозаготівлі. Так, наприклад, в 1947 р., як і в 1946 р., на хлібозаготівлі були мобілізовані три з семи членів Оргбюро. У зв'язку з цим, засідань оргбюро не було [9].

Проте певну роботу товариство все ж таки проводило. Зокрема, на кінець 1946 р. зібрано 49539 руб. членських внесків, було створено 688 первинних організацій, залучено 28613 членів товариства, значкистів ГСО – 1438, значкистів БГСО – 5522. Водночас за четвертий квартал 1946 р. з товариства вибуло 3115 осіб – усі з сільської місцевості [3, арк. 16-17, 24]. Але і ці дані сумнівні, оскільки у звіті Станіславського Обкому за 1946 р. є свідчення про те, що незважаючи на проведену роботу активістів товариства Червоного Хреста, усе-таки в окремих селах при створенні первинних організацій і залученні до товариства місцевого населення, не проводились зібрання, і оформлення документації відбувалось не на «широкодемократичних методах». У Богородчанському, Косівському і Солотвинському райкомах у зв'язку зі «специфічними умовами» цих районів було створено декілька первинних організацій по селах, де не проводились зібрання первинних організацій і не були оформлені протоколи. Крім того, у 1946 р. було 11 райкомів, де навіть згідно з радянською документацією взагалі не проводилась робота [16, арк. 16, 13].

Перед Радянським товариством Червоного Хреста в Станіславській області також поставала проблема кадрового забезпечення, навіть на рівні керівного складу. Тільки в Заболотівському, Долинському, Надвірнянському і Тлумацькому райкомах протягом 9 місяців було по три випадки звільнення з посади голови райкому Червоного Хреста [3, арк. 17]. За увесь 1947 р. змінилось 19 голів рай- і міськкомів, з яких 15 випадків звільнення припадає на перше півріччя. За бездіяльність, невиконання планів, були звільнені два голови Городенківського, Калуського, Косівського, Рогатинського, Долинського райкомів і голова Станіславського міськкому. Голови Тлумацького і Городенківського райкомів – «втекли з роботи», а голова Коломийського міськкому засуджена за розтрату державних коштів на 4 роки [6, арк. 22]. Крім того, серед голів рай- і міськкомів у 1946 р. не було осіб зі стажем роботи на посаді більше 3 років [3, арк. 36], а в 1947 р. тільки один голова мав такий досвід роботи.

Розглядаючи діяльність Радянського Червоного Хреста в 1947 р., слід відзначити той факт, що на відміну від 1945 і 1946 рр., за всіма показниками, за офіційними даними виконувались і перевиконувались плани. В 1947 р. значно зросли кількісні показники в різних напрямках роботи товариства. Так, зокрема, на кінець 1947 р. по області було 1120 первинних організацій; 54130 членів товариства, 596 – санпостів, 14919 – значкистів ГСО, 2000 – значкистів БГСО, 8 – кадрових сандружин, з яких 6 підготовлено власне за 1947 р.

Зросли також масштаби шефської роботи. Зокрема, у 1947 р. на шефську допомогу зібрано 75000 руб., у більшості районних комітетів Червоного Хреста створені шефські комісії, за ініціативою шефської комісії Станіславського міськкому Червоного Хреста оздоровлено 68 дітей, в м. Станіславі був організований табір для дітей, у якому харчувалось 64 дитини [6, арк. 32, 11, 1, 24, 38].

Крім того, товариство проводило активну протиепідемічну роботу. Зокрема, було проведено санобробку 6461 особи, 72119 особам зроблено щеплення, організовано 35 бань, виявлено 282 особи хворих висипним тифом, 140 осіб – черевним тифом, з шлунково-кишковими захворюваннями 274 особи. Таким чином, активом Червоного Хреста і медичними працівниками було охоплено оглядом по області 274661 особу [7, арк. 23-24].

У 1947 р. також продовжено започатковану ще в 1946 р. протиракову роботу, коли було створено обласну протиракову комісію [3, арк. 22]. У 1947 р. було затверджено протиракову комісію Обкому Червоного Хреста в складі 7 осіб [5, арк. 3]. Також підготовлено 16 груп протиракового санактиву в кількості 320 осіб. За увесь 1947 р. організовано 25 протиракових комісій, у тому числі 1 обласна, 2 міських і 22 районних. Крім того, у 1947 р. структури Товариства працювали вже в усіх районах. У цілому 1947 р. в офіційній документації відзначається як переломний у порівнянні з 1944–1946 рр. у роботі Радянського Червоного Хреста у Станіславській області [6, арк. 30,

48, 17, 11, 36].

З іншого боку, у Резолюції Першої обласної конференції Товариства Червоного Хреста Станіславської області від 26 жовтня 1947 р. зазначається, що обласний Комітет Червоного Хреста захопився кількісними показниками і цифрами, цілком відсторонився від якості роботи і взаємного зв'язку з органами охорони здоров'я, що різко відбилось на ліквідації паразитарних тифів, покращенні якості і культури медобслуговування населення [4, арк. 16].

Розглядаючи функціонування сандружин, слід враховувати той факт, що вони не були повністю оснащені табельним майном, а сандружини в місті Коломия зовсім не оснащені, хоча, згідно з радянською документацією, була можливість повністю оснастити всі сандружини санітарним і хімічним майном. Тренувальні заняття з сандружинами проводилися нерегулярно, а в місті Коломия зовсім не проводяться [9]. В архівних документах є і такі свідчення: «Незважаючи на те, що на складі Обкому Червоного Хреста було деяке оснащення, нам з труднощами вдалось змусити деякі дружини закупувати це майно» [6, арк. 41].

Окремо варто згадати про процес підготовки сандружинниць. Навчання проходило за 156-годинною програмою для виробничих дружин і 77-годинною для шкільних дружин та завершувалось іспитами з двох дисциплін: перша медична допомога і заразні захворювання та боротьба з ними [8, арк. 1,2,5,7,10]. Сандружинниці також проходили 36 годин практичних занять у лікувальних закладах. Проте вони проходили їх нечасто і недобросовісно, через те що лікарі рідко надавали допомогу, а фельдшери не могли надати пояснення на належному рівні. Ці навчальні групи були оснащені тільки такими предметами: підручниками для сандружинниць – 1 на 4-5 осіб; медхалатами – 1 на 2 особи; і хустками.

Були недоліки і в інших напрямках роботи. У звіті Станіславського комітету Товариства Червоного Хреста за 1947 р. відзначалось, що голови райкомів своєчасно не створювали шефські ревізійні комісії, була погано налагоджена робота по збору коштів. Недостатньо підготували значкистів ГСО і БГСО, погано був налагоджений облік і звітність документації, а також фінансової діяльності. У багатьох райкомах «ще до цих пір голови не знають своїх обов'язків» [6, арк. 24, 42, 28, 6, 10].

Трапляються також дані і про фінансові зловживання працівників Станіславського обласного Червоного Хреста. Зокрема, у Станіславському міському і Долинському райкомі ревізії виявили, що не велось обліку матеріальних цінностей, за майно збирались кошти, більші за встановлені ціни, і шефські кошти витрачались не за призначенням [15, арк. 5].

Ще однією характерною особливістю фінансової діяльності організації, яка негативно впливала на її гуманітарну роботу, був той факт, що значна частина коштів витрачалась не на надання різного роду допомоги, а на зарплатню та

інші господарські витрати. Так, до прикладу, станом на 1 січня 1947 р. по області на утримання санітарно-епідемічних загонів було витрачено 424811 руб., з яких на зарплатню адміністративному персоналу 122562; нарахування на зарплатню 8923; канцелярські і господарські витрати 23585; витрати на відрядження 200282; купівля медикаментів і засобів для перев'язки – 33599 [13, арк. 5]. А з кошторису витрат санітарного загону №28 у 206500 руб. у 1947 р. канцелярські і господарські витрати становили 15000 руб., витрати на відрядження 88000 руб., харчування хворих 10000 руб., медикаменти і дезінфекційні засоби 10000 руб., купівля і ремонт інвентаря 6000 руб. [14, арк.10].

Крім того, у фінансовій документації серед цілої низки витрат на купівлю предметів одягу, взуття, навчальної літератури можна знайти і пункт про закупівлю біографій Сталіна. При цьому Червоний Хрест отримував підтримку з державного бюджету. Так, за 1947 р. із союзного бюджету Станіславська обласна організація отримала 638251 руб. [15, арк. 24, 33].

Окрім загально радянських умов роботи товариства, була також і місцева специфіка. Це пов'язане зі спротивом населення радянізації та діяльністю ОУН і УПА. Проте в документах прямих свідчень впливу цього фактору немає, але згадується про «специфічні умови» в декількох районах (таких як Богородчанський, Солотвинський і Косівський). Також зазначається, що «в проведенні агітаційно-масових заходів обласним комітетом практикувались на досягнутих методах в умовах західних областей ...» [3, арк. 16, 20].

Отже, діяльність радянського Червоного Хреста на території Станіславської області впродовж перших повосенних років поєднувала в собі доволі суперечливі та неоднозначні тенденції. З одного боку, товариство, маючи досить значні людські і матеріальні ресурси проводило цілий ряд заходів по гуманітарній, медичній та санітарно-епідемічній роботі серед населення. З іншого, ця організація в цілому залишалась типовою радянською структурою, яка була цілком підконтрольною радянським органам влади і використовувалась ними як одне із знарядь, що мало сприяти процесу радянізації Прикарпаття.

Література

1. Большая Медицинская Энциклопедия (БМЭ)/ под редакцией Петровского Б.В., 3-е издание, онлайн версия [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://бмэ.орг/index.php/%D0%93%D0%9E%D0%A2%D0%9E%D0%92_%D0%9A_%D0%A1%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%9E%D0%99_%D0%9E%D0%91%D0%9E%D0%A0%D0%9E%D0%9D%D0%95. Доступ – 9.05.2018 р.
2. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 14. – 64 арк.
3. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 17. – 39 арк.
4. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 22. – 28 арк.
5. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 23. – 13 арк.

6. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 29. – 48 арк.
7. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 30. – 27 арк.
8. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 32. – 11 арк.
9. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 33. – 5 арк.
10. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 35. – 4 арк.
11. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 36. – 1 арк.
12. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 4. – 25 арк.
13. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 45. – 7 арк.
14. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 50. – 12 арк.
15. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 51. – 35 арк.
16. ДАІФО. – Ф. р-366. – Оп. 1. – Сп. 7. – 1 арк.
17. ДАЛО. – Ф п-5001. – Оп. 6. – Сп. 297. – 9 арк.
18. *Срібна, М.* Український Червоний Хрест в роки Другої Світової ї війни (1939-1945) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. А. Срібна ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2014.
19. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. – Том. 2. – Книга 1 (1939 – 1945). – Івано-Франківськ : КПФ «ЛІК», 2009.
20. *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті.* Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. – Том. 2. – Книга 2 (1945 – 1946). – Івано-Франківськ : КПФ «ЛІК», 2010.
21. *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті.* Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. – Том 2. – Книга 3 (1947 – 1957 рр.). – Івано-Франківськ : КПФ «ЛІК», 2011.
22. *Шуст, Т.* Особливості відбудови радянської системи охорони здоров'я Станіславської (Івано-Франківської) області 1944-1945 рр. / Т. Шуст // Український історичний збірник. – 2015. – Випуск 18. – С. 252-260. [Електронний ресурс]. Режим доступу:<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/103306/22-Shust.pdf?sequence=1>. Доступ – 13.11.2018 р.
23. *Шуст, Т.* Створення матеріально-технічної бази та фінансове забезпечення медицини Івано-Франківщини (Станіславщини) у 1945-1955 рр. / Т. Шуст // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2017. – Вип. 47. – С. 186-190. [Електронний ресурс]. Режим доступу :http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/47/38.pdf. Доступ – 13.11.2018 р.

УДК 271.4(477.83)–725:330.564.2]«192/193»

Матеріальне становище Греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 1920-1930-х рр.

Предка Софія Вячеславівна

Аспірант історичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
e-mail: sofiya.predka@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9567-0637

На основі вивчення архівних джерел проаналізовано, як повоєнна дійсність вплинула на матеріальне забезпечення Греко-католицьких парафіяльних священиків Галичини у міжвоєнний період. З'ясовано, яким чином здійснювалося утримання парохів та як розподілялися церковні ресурси. Стверджується, що забезпечення матеріальної основи функціонування парафій відбувалося під впливом повоєнних процесів відбудови та залежало від особистої участі представників духівництва у житті громади.

Ключові слова: історія Східної Галичини, парафіяльне духовенство, міжвоєнний період.

Материальное положение Греко-католического приходского духовенства восточной Галичины в 1920–1930-х гг.

Предка София Вячеславовна

Аспирантка исторического факультета
Львовского национального
университета имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
e-mail: sofiya.predka@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9567-0637

На основе изучения архивных источников проанализировано, как послевоенная действительность повлияла на материальное обеспечение Греко-католических приходских священников Галичины в межвоенный период. Выяснено, каким образом осуществлялось содержание приходов и как распределялись церковные ресурсы. Утверждается, что обеспечение мате-

риальної основи функціонування приходів походило під впливом післявоєнних процесів відновлення і залежало від особистого участя представників духовенства в житті общини.

Ключевые слова: історія Восточної Галичини, приходське духовенство, міжвоєнний період.

Financial conditions of Greek Catholic parish clergy of Halychyna in 1920-1930

Predka Sofiia

*PhD student at the Faculty of history
at the Ivan Franko National University of Lviv
1 Universytetska st., Lviv, 79000
e-mail: sofiya.predka@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9567-0637*

On the grounds of archival sources, the influence of post-war reality on financial conditions of the Greek Catholic parish clergy of Halychyna in inter-war period was analyzed. It was also found out how the parish priests received funds and how the church resources were allocated. It was concluded that provision of funds for the parish clergy functioning was made under the influence of post-war reconstruction processes and it depended on the personal participation of clergy representatives in the life of community.

Key words: *the history of the Eastern Halychyna, parish clergy, inter-war period.*

У середовищі української інтелігенції Галичини початку ХХ століття особливу роль відіграло духівництво як верства, що впродовж десятиліть становила основу не лише релігійного, а й культурного, громадського та політичного життя краю. Попри традиційно авторитетне становище представників священницького стану в суспільстві, їхній внесок у розвиток церковної справи та щоденну роботу, проблемним залишалося питання матеріального життя парафії та особисто священника. Вивченням особливостей функціонування парафій та матеріального забезпечення духовенства займалися низка дослідників Греко-католицької церкви, зокрема Оксана Баран [1; 2], Ігор Пилипів [19; 20], Соломія Гнот [7]. У наукових розвідках Оксани Баран прослідковуємо, яким було повсякденне життя представників кліру та чим вирізнялося ведення побуту в родинах священників у порівнянні з іншими представниками сільської інтелігенції початку в міжвоєнний час вивчали Ігор Пилипів та Тетяна Горан. Автори зіставляють особливості функціонування церковного

життя в австрійській час та в період існування Другої Речі Посполитої. Науковці доходять висновків, що духовенству вдавалося зберігати вплив та виконувати свої обов'язки попри повоєнну розруху та нестабільну політичну ситуацію. Дослідниця Соломія Гнот, вивчаючи добротинну діяльність Греко-католицької церкви в міжвоєнний період, стверджувала, що духовенство раціонально використовувало матеріальні ресурси для вирішення не лише церковних проблем, а й активно співпрацювало із суспільством, зберігаючи за собою роль гаранта не лише духовних, а й матеріальних інтересів. Джерельну основу дослідження становлять періодичні видання «Нива», «Місіонар», матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Львові, зокрема фонду 201 (Греко-католицька митрополича консисторія) та Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 11 (Барвінські). Серед вивчених архівних документів переважають листи-призначення та скарги на священників, які інформують про становище парафій та особисті доходи парохів. Часописи «Нива» та «Місіонар» містять низку публікацій, що охоплюють проблематику грошового забезпечення священницьких родин, описують повоєнні процеси відновлення церковного життя в Галичині. У перспективі дослідження окресленої проблематики передбачає вивчення повсякденного життя священницького кліру та особливостей трансформацій уявлень про релігію та віру під впливом модернізаційних змін.

Двадцятилітнє перебування в складі Польської держави характеризувалося зростанням кількості парафій у Львівській та Станіславській архієпархіях: із 1106 та 415 у 1918 р. до 1267 та 425 у 1939 р. відповідно. Кожна з єпархій поділялася на деканати, що об'єднували від 18 до 25 парафій. За підрахунками Тадеуша Шьліви, у середньому на одну парафію у 1914 р. припадало 1983 особи вірян, а в 1938 р. ця цифра становила 1927 парафіян [26, s.509]. Важливо наголосити, що найчастіше одна парафія територіально не обмежувалася єдиним населеним пунктом. Наприклад, у 1925 р. із понад 400 парафій Станіславської архієпархії, 221 характеризувалася наявністю у своєму складі кількох сіл [26, s. 512]. На рівні парафій існувало три категорії священників: парохі, які очолювали парафії, сотрудники та завідателі. Сотрудників призначали єпархіальні єпископи при потребі допомоги священнику як на всій парафії, так і на її окремій частині, а завідателі виконували священницькі функції до моменту призначення постійного пароха.

Традиційно усталений спосіб життя духівництва суттєво змінився в контексті повоєнного повсякдення. Матеріальна скрута, що охопила значну частину людей, не оминула і церковну сферу, функціонування якої безпосередньо залежало від фінансової спроможності парафіян. Періодичні видання міжвоєнного часу гучно заявляли про «жалюгідне» [18, с. 442]. становище священників, більшість з яких «привикла до ліпших часів, та й не може погодитися із тяжкою дійсністю» [14, с. 338] Водночас фінансові труднощі в сере-

довищі духовенства вважалися наслідком «індивідуалістично-егоїстичного настрою», що поширювався серед парохів, які не прагнули усвідомлювати нових реалій та брати участь у допомозі один одному [11, с. 203]. Очевидно, що така навколишня дійсність особливо гостро турбувала молодих вихідців семінарії, котрим часто доводилося розпочинати свій шлях в умовах безгрошів'я. Перебуваючи спершу в статусі сотрудника, часто без необхідної оплати своїх обов'язків чи даху над головою, необхідно було знаходити сили для реалізації задумів та планів. До прикладу, після закінчення навчання в семінарії о. Юрій Процюк з великими труднощами облаштував своє життя: «Міг серед чужих людей загинути від голоду та холоду» [16, арк. 106], – зазначав він. Однак часто старше покоління священників вважало надто зухвалими скарги своїх наступників, зазначаючи: «Молодий нежонатий священник має на першій посаді місячно 120-130 золотих грішми, а крім сего хату і харч у пароха – і ще відказує на кождім кроці, що має замало. Говорити таке в нинішніх тяжких часах священникови на першій посаді, до того ще людині, що сама вийшла з убогого гнізда, се гріх, що кличе до неба о пімсту» [17, с. 369].

Великі парафії, особливо в період нестабільної повоєнної відбудови, слугували найкращою гарантією матеріальної стабільності пароха. Попри декларування необхідності «всі прикрости зносити терпеливо» [16, арк. 106], потреба забезпечувати родину та оплачувати навчання дітей, яких у родинях священників традиційно було багато, часто змушували шукати більш вигідного місця служіння: «На деякі парохії впливає аж надто велике число прохань, а на інші замало, так що нерідко нема з кого уложити терна; є також і такі парохії, що раз у раз, від ряду літ, виставляються на конкурс, але нема на них ніякого кандидата. Є парохі, що в розмірно короткому часі, по кілька разів змінюють місце. Є такі, що часто подаються і не дістають того, чого шукають, або, як і дістануть, то резигнують» [8, с. 87]. Зокрема, жителі с. Стрільків Стрийського деканату скаржилися до Митрополичої Консисторії на постійні зміни священників у селі, бо їхня парохія є «мала і бідна, всі отці парохі перебувають в нас дуже коротко, не довше від одного до трьох літ» [22, арк. 3]. Таку «непосидючість» [8, с. 87] розцінювали як загрозливий фактор, що руйнує авторитет церкви в очах громади і є неприпустимим для священничого середовища.

Не менш гострою була суспільна реакція щодо надмірної конкретизації та уніфікації вартості священницьких «послуг». Після скарг жителів с. Гузіїв Болехівського деканату на високі побори зі сторони місцевого пароха о. Євгена Лопатинського, він оприлюднив інформацію про те, що «найвисша ціна за похорон 350 зол. з двома священниками [...] інші похорони по 20 зол., по 30, по 50. Шлюб зі Службою Божою 100 зол. найвисша ціна – найнижша за чистий шлюб від 10 зол. За оповіди і протоколи 20 зол. для всіх такса. За хрест (так береться всюди!) 4 зол. для всіх однаково; вивід 2 зол.» [24, арк. 54]. Таку оплату священник не вважав надмірною, а критику на свою сторону називав безпід-

ставною.

За відсутності фінансової можливості оплатити пароху необхідну кількість грошей, люди погоджувалися працювати в його господарстві чи виконувати роботу по дому. До прикладу, у с. Станимир Перемишлянського повіту молоді люди, які не володіли значними матеріальними ресурсами, працювали на землі священика не менше чотирьох днів, аби згодом безкоштовно повінчатися [25, арк. 16]. Велика парафія, де кількість населення становила понад 2000 осіб, могла забезпечити свого пароха продуктами як компенсацію за його роботу: «Парохіяни часто приносили на плебанію і дарували курей» [9, с. 944]. Однак значні розміри парафії вимагали і максимальної віддачі від священика: «Парохія була велика, мала понад чотири тисячі душ. Праці було багато. Парохія була добре проваджена. Щоденно більше число людей до Сповіді. Я вставав о шостій ранку [...], а мало коли вертав з церкви перед десятою [3, с. 24].

Якщо ж доводилося працювати і жити в населених пунктах із меншою кількістю населення, то і займатися господарськими справами випадало священикам особисто. У листуванні о. Омеляна Абрисовського знаходимо численні розповіді, що стосувалися його хазяйнування: «В господарстві добре. Куниці заїли паро індичат [...] їли вже паперівки, роблю сіна трохи на сіножатях» [15, арк. 14]. Про те, що він сам доглядав за своєю господою свідчить і той факт, що парох дуже чітко описував всі зміни, що відбувалися із тваринами, приділяючи їм багато часу: «Тхір заїв 5 індичат. До голубників дістався якомсь здичений кіт, поїв три голуби, а того найстарішого вхопив за ніжку, голуб вирвався, але скаче вже лиш на одній ніжці і не комендерує вже поміж голубами» [15, арк. 21].

Однак усвідомлення парафіянами того, що перед відправою в храмі священик займався так званим газдуванням, викликало масове обурення. До прикладу, жителі с. Грусятичі Стрілицького деканату вимагали надати для села сотрудника, котрий би допомагав місцевому пароху Богдану Домбчевському в роботі на парафії, зважаючи на його поважний вік та надмірну працю у веденні домашнього господарства. У своїх листах-скаргах люди наголошували, що він «робить такі роботи, які для священика не підходять, як кормління худоби і безріг, а всі будинки парохіяльні так опущені з недбалством о. Домбчевського що нам стидно. [...] Люди вичікують у церкві до 10 години або і 11 тої години заки ягомось обійдуть худобу, бо наш ягомось носить помії безрогим, викидує гній зі стайні і виконує інші грубі роботи» [22, арк. 21]. Очевидно, що такий спосіб життя не був притаманний усім священикам, та виявлення невідповідності громадським очікуванням щодо повсякдення своїх духівників неминуче призводило до суперечок.

Повоєнний час характеризувався необхідністю відбудови парафіяльних домів для священиків, велика частина з яких постраждала після війни: «По-нищено багато парохіяльних будинків, яких вже не відбудовано, бо не було за що; інші знов знаходяться в такому лихому стані, що нема де навіть теперіш-

ньої господарської мізерії зложити» [8, с. 89]. Цікавою видається історія парафії в с. Бібшани Золочівського повіту, де за 12 років змінилося 10 парохів власне через негаразди із житлом. У 30-х роках там проживало всього 700 людей, а священницька резиденція була побудована ще в 1890 р. Усього за рік силами громади та за підтримки Митрополичої Консисторії вдалося звести будинок для пароха та його сім'ї. За свідченнями о. Осипа Кучкуди, який порівнював новозбудовану резиденцію зі школою, перша була «богато краще побудована, в школі дах солом'яний, а в резиденції бляшаний...Резиденція багато обширніша, з верандою і на відповіднім місці» [13, с. 257]. Загалом на будівництво священницького дому парафіяни не жаліли коштів, у с. Бенева Зарваницького деканату дім для о. Николая Мулярчука звели всього за три місяці: «Тяжко приходила та будова під теперішні тяженькі часи, але муслілося дім викінчити в тій надії що вже маєм і будем мали свого священника, не оден і чобота на нозі не має або належної одежини а тягнув ся до остатного щоби датку зложити на будову дому» [23, арк. 59]. Однак, траплялися випадки, коли громада погоджувалася збудувати парафільний будинок лише за умови постійного перебування в них того служителя церкви, до якого вони звикли впродовж останніх років, не бажаючи заміни його іншим: «Ми, низше підписані громадяни села Дернова, просимо залишити нам отця сотрудника на все в Дернові. Ми годимося вибудувати хату, але бажаємо знати, чи Митрополича Консисторія на то погодиться, щоби от. стр. на все лишився у нас, бо інакше то ми хати не будемо будувати» [22, арк. 73].

Виникали ситуації, коли люди просили в Митрополичої Консисторії призначити для них нежонатого священника через відсутність належного будинку для проживання великої сім'ї: «Громадяни с. Яровець Озірнянського деканату просимо о надання нам завідателя отця Александра Маркевича. Просьбу свою мотивують тим, що для священника жонатого не мають відповідного помешкання, ані будинків господарських. Церков хилиться до упадку так, що і приходство, і церква преставляє собою образ страшної руїни. Спроти сего в нашм селі може удержатися лише священник безженний, який би хотів занятися будовою церкви і приходства [21, арк. 37]». Водночас велику роль у розв'язанні матеріальних питань душпастира відігравала особиста приязнь парафіян до нього. У с. Хоросні Старому Щирецького деканату точилася боротьба за збереження місцевим парохом о. Володимира Миндюка. Тутешні жителі шантажували Митрополичу Консисторію, зазначаючи: «Ми отця Миндюка від себе не пустимо, не дамо забрати, а іншого не впустимо. [...] Стайню, яка в нас бракує, хіба другий парох сам собі най поставить власним коштом, бо ми ніхто одного гроша не дамо і зуміємо ціле село взбудити до того, щоби ніхто нічо не дав і ніде не поїхав. А до того село легко підбадьорити» [23, арк. 42].

Не менш гострою була необхідність відновлення храмів. Після Першої світової війни «багато сіл лишилися без церков, а інші мають понижені куклями церкви, що потребують великого вкладу гроша, щоб їх с'як-так направили» [6, с. 1]. Окрім цього, з'явилася потреба в придбанні церковних атрибутів, значна частина з яких була знищена чи вивезена до інших держав. До прикладу, часопис «Місіонар» інформував, що із храму в м. Зборів «дорогі річи як чаші, золотий хрест і чудотворна ікона Розп'ятого» [10 с. 184] були вивезені до Росії, «будинків парохіяльних не було; церков знищена, хоч не зруйнована, люди відчужені від дому Божого» [10, с. 184]. Однак процес відновлення пошкоджених пам'яток не був надто активним.

У настановах священникам стверджувалося, що в будь-якому разі необхідно звертатися до громади, адже «наш український нарід є назагал дуже жертвенний [...] вже при торжественному посвяченні церковної річі впливає стільки датків і жертв, що мало лишається до сплати решти коштів» [12, с. 112]. Про матеріальну підтримку на будівництво церкви Митрополичої Консисторію просили жителі с. Завадів Стрийського деканату, зазначаючи: «В нас тепер на часі дуже важна справа. Ми не маємо більшої церкви, в якій могли би ми слати молитви наші до Всевишнього Бога. Ми задумуємо будувати нову, муровану, велику і гарну Церкву. До будови ми вже придбали потрібний плян, каміння, шутер, згасили вже оден вагон вапна та заощадили троха гроша на ту ціль. Люде дуже хотят мати нову церкву, тому хоч бідні, широ будуть складати датки на ту благородну ціль» [22, арк. 5].

Повоєнні реалії визначали матеріальне становище духовенства в міжвоєнний період. Розмір парафії та її активність були одними з ключових факторів, які впливали на забезпечення потреб церкви. До однієї релігійної громади у середньому належало до 2000 осіб, за підтримки яких вдавалося розв'язувати матеріальні проблеми. У невеликих парафіях, де чисельність людей інколи не досягала і 700 осіб, фінансова спроможність населення була скромнішою і розраховувати на підтримку доводилося не завжди. У таких ситуаціях священникам доводилося самостійно відповідати за добробут своєї родини і шукати способи додаткового заробітку.

Література

1. Баран, О. Житло сільського духовенства у Галичині (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / О. Баран // Галичина. – 2009. – №15–16. – С. 515–523.
2. Баран, О. Культура і побут української сільської інтелігенції Галичини у 20-х – 30-х рр. XX ст. (на матеріалі художніх творів сучасників) / О. Баран // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Зб. матеріалів міжн. наук. конф., Дрогобич; 8–9 жовтня 2004 р. – 2005. – С. 143–153.
3. Без зерна неправди. Спомини отця-декана Володимира Лиска. – За ред.

- Л. Купчик. – Львів: «Каменяр», 1999.
4. Важний обов'язок // Нива. – 1930. – Ч. 6. – С. 201.
 5. Влом до церкви // Діло. – 1930. – Ч. 43. – С. 5.
 6. *Гіль, М.* Про будову нових церков / М. Гіль // Нова зоря. – 1929. – Ч. 54 (257). – С. 1–2.
 7. *Гнот, С.* Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 20- 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами української галицької преси) / С. Гнот // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 5–6. – С. 211–219.
 8. *Дубицький, В.* Рятуймо наші парохії / В. Дубицький // Нива. – 1937. – Ч. 3. – С. 87–93.
 9. *Жеплинський, Б.* Побут українських священиків в Галичині першої половини ХХ століття / Б. Жеплинський // Народознавчі зошити. – 2012. – № 5. – С. 939–950.
 10. З місійного руху // Місіонар. – 1924. – Ч. 12. – С. 184–185.
 11. *Й. Р.* Справді вже крайня пора рятувати наше парохіяльне духовенство / Й. Р. // Нива. – 1937. – Ч. 6. – С. 203–212.
 12. *Квіт, О.* На актуальні теми (За вигляд наших церков) / О. Квіт // Нива. – 1939. – Ч. 3. – С. 109–113.
 13. *Кучкуда, О.* Про відбудову парохіяльних резиденцій / О. Кучкуда // Нива. – 1935. – Ч. 7–8. – С. 255–260.
 14. *Кучкуда, О.* Про священичу емеритуру / О. Кучкуда // Нива. – 1927. – Ч. 12. – С. 337–339.
 15. ЛННБУ, ВР. – Ф. 11. – Спр. 504. – 54 арк.
 16. ЛННБУ, ВР. – Ф. 9. – Спр. 552. – 193 арк.
 17. Ми самі винні трохи, що воно так є // Нива. – 1933. – Ч. 10. – С. 368–372.
 18. О. Г-ч Ще про ерекціональні ліси / Г-ч О. // Нива. – 1936. – Ч. 12. – С. 442–455.
 19. *Пилипів, І.* Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) / І. Пилипів. – Т., 2011.
 20. *Пилипів, І., Горан, Т.* Матеріальне становище греко-католицького парафіяльного духовенства Перемишльської єпархії (1919–1939 рр.) / І. Пилипів, Т. Горан // Схід. – 2016. – С. 50–55.
 21. ЦДАЛ. – Ф. 201. – Оп. 1 в. – Спр. 3057 – 173 арк.
 22. ЦДАЛ. – Ф. 201. – Оп. 1 в. – Спр. 3091. – 124 арк.
 23. ЦДАЛ. – Ф. 201. – Оп. 1 в. – Спр. 3043. – 154 арк.
 24. ЦДАЛ. – Ф. 201. – Оп. 2 а. – Спр. 368. – 73 арк.
 25. ЦДАЛ. – Ф. 201. – Оп. 2 а. – Спр. 1560. – 146 арк.
 26. *Śliwa, T.* Kościół Grekokatolicki w Polsce w latach 1918–1939 / T. Śliwa // Kościół w II Rzeczypospolitej. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1980.

ІСТОРИОГРАФІЯ

Інтерпретації етноніму «сіверяни» в історіографії

Кириченко Максим Іванович

аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології
історичного факультету Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022
e-mail: m.i.kiritchenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-2682-0691

Стаття присвячена огляду тлумачень етноніма «сіверяни» в історіографії та їх впливу на розвиток уявлень про походження і ранню історію дніпровських сіверян. У статті робиться висновок про те, що в історіографії існує велике розмаїття інтерпретацій етноніма «сіверяни», а також, що вибір того чи іншого трактування визначає погляд історика на виникнення сіверян в Подніпров'ї.

Ключові слова: історіографія, східні слов'яни, сіверяни, етнонімія, етимологія.

Интерпретация этнонима «северяне» в историографии

Кириченко Максим Іванович

аспірант кафедри историографии, источниковедения и археологии исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина,
пл. Свободы, 4, Харьков, 61022
e-mail: m.i.kiritchenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-2682-0691

Стаття посвящена обзору толкований етноніма «северяне» в історіографії та їх впливу на розвиток представлень про походження і ранню історію дніпровських сіверян. В статті робиться висновок про те, що в історіографії існує велике розмаїття інтерпретацій етноніма «северяне», а також, що перевага однієї чи іншої трактовки визначає погляд історика на виникнення сіверян в Подніпров'ї.

Ключевые слова: историография, лингвистика, восточные славяне, северяне, этнонимия, этимология

Interpretations of the ethnonym «Severians» in historiography

Kyrychenko Maksym

*Postgraduate Student at the Department of Historiography,
Source Studies and Archeology, Faculty of History at the
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022
e-mail: m.i.kiritchenko@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-2682-0691*

The article reviewing attempts to interpret the ethnonym «Severians» in historiography and their influence on the development of ideas about the origin and early history of the Dnieper Severians. The article concludes that there are a wide variety of interpretations of the ethnonym «Severians» in historiography, and also that the preference for particular interpretation determines the historian's view of the emergence of Severians in the Dnieper basin.

Key words: *Historiography, Eastern Slavs, Severians, Ethnonymy, Etymology*

«Сіверяни», або «сѣверь» – доволі загадковий етнонім, спроби розтлумачити який тривають ось уже понад два століття. Літопис не дає відповіді на питання про значення цього етноніма. Автор «Повісті временних літ» пояснив багато імен слов'янських племен [13, с. 207, 210, 219], але сіверян обійшов стороною, хоча вони і перебували в безпосередньому сусідстві з полянами, яким симпатизував літописець, і зіграли важливу роль у формуванні ядра Русі. Імовірно, відсутність літописного «етимологічного розбору» сіверян пов'язана з тим, що походження їхньої назви було неясним і для самого автора «Повісті». Така гіпотеза має підтвердження в лінгвістиці. На думку Г. А. Хабургаєва, етнонім «сѣверь» є безсуфіксним, що вказує на його архаїчність і побутування задовго до розпаду праслов'янської єдності [25, с. 205].

Між тим, тлумачення імені сіверян могло б пролити певне світло на їхню ранню історію і, розуміючи це, багато хто з дослідників намагався знайти коріння цього етноніма. Це приводило до появи нових гіпотез, які формували новий погляд на історію сіверян, або ж, навпаки, до таких, що тяжіли до вже існуючих гіпотез, тим самим підтверджуючи їх.

«Гі, що живуть на півночі». Перші спроби розтлумачити етнонім сіверян відносяться до початку XIX ст., коли А. Шльоцер коротко прокоментував одну зі своїх перших згадок про сіверян: «т. е. живушие на севере». Далі в тексті він пояснив свій висновок більш докладно: «название людей, живущих по Десне на север от Киева» [27, с. 151, 190]. М. Фасмер, підтримуючи гіпотезу С. М. Соловйова і І. Д. Беляєва про міграцію східних слов'ян декількома хвилями (спочатку на північ до Новгороду, а потім на південь до Дніпровського Лівобережжя), висловив думку, що в первинному розміщенні слов'ян (до початку міграції) сіверяни займали північне положення відносно до решти племен, у зв'язку з чим вони і були названі сіверянами («с'єверь»), тобто північним плем'ям [24, с. 589]. Ця гіпотеза, підтримана спочатку широким колом дослідників, усе ж таки не витримала випробування часом, оскільки так і не отримала наукового підтвердження [докладніше про це питання див.: 5, с. 30]. Утім, на думку В. В. Іванова та В. М. Топорова, виправдати таку інтерпретацію можна, якщо відшукати племена, для яких сіверяни дійсно були північними, а оскільки вони займали землі, що розміщуються на північних околицях іранського світу, то «с'єверь», з точки зору згаданих дослідників, міг бути слов'янським перекладом іранської назви цієї спільноти [5, с. 30, 31].

«Лівобережні». Грунтуючись на твердженні О. М. Трубачова про тождність таких понять як «північний» і «лівий» у тлумаченні етноніма дунайських сіверян [22, с. 299], О. В. Сухобоков дійшов висновку, що так само можна тлумачити і етнонім сіверян лівобережжя Дніпра [20, с. 36]. Однак варто звернути увагу, що стосовно дунайських сіверян «північний» збіглося з «лівий», тому що лівий берег Дунаю був zarazом і північним берегом [21, с. 314]. Лівий берег Дніпра лежить зі східного боку, тому у випадку з дніпровськими сіверянами не вбачається можливим проводити ту ж саму аналогію і поширювати ототожнення «північного» і «лівого» на всю старослов'янську мову. Втім, О. М. Трубачов не виключав, що в імені дніпровських сіверян також закладено розуміння «лівий», але в ролі так званого «повторювального» зв'язку з їхнім дунайським періодом [23, с. 386] (проте, варто відзначити, що й відносно існування цього зв'язку О. М. Трубачов висловлював сумніви [22, с. 300]).

«Чорні». Існує версія, згідно з якою етимологія слова «с'єверь» походить від іранського кореня «seu» – «чорний», який, в той же час, є реліктом архаїчної системи просторової орієнтації, де чорний колір пов'язувався з «північню» [20, с. 36]. Своїм іранським ім'ям, на думку деяких дослідників, сіверяни зобов'язані іранським племенам Північного Причорномор'я, що були асимільовані сіверянами [див. напр.: 10, с. 53; 17, с. 130, 131; 4, с. 63; 2, с. 67]. Головним апологетом цієї гіпотези був В. В. Седов, у текстах якого вона поступово розвивалася і зазнала деяких змін. Спочатку він висунув думку про те, що в V–VII ст. Дніпровське лісостепове Лівобережжя було заселене іраномовними племенами, які в VIII ст. були витіснені слов'янами в басейн Дону; згодом слов'янські племена, що зай-

няли ці території, сприйняли назву своїх попередників [17, с. 130, 131]. Пізніше В. В. Седов припустив, що етнонім «сѣверь» був привнесений до Лівобережжя з Поволжя разом з представниками іменьківської культури, що тісно контактували з іраномовними племенами, а потім мігрували до Дніпра [16, с. 197]. Нарешті, у більш пізній своїй роботі він дійшов висновку про зародження зазначеного етноніма в антському середовищі, де іранський етнічний елемент був досить помітним [18, с. 80].

Грунтуючись на гіпотезі про іранське походження етноніма «сѣверь», ономаст О. С. Стрижак побудував цікаву модель появи сіверян на Дніпрі. Відповідно до неї, найбільш стародавня форма етноніма «сіверяни», Савар (Σαυάρου), фіксується Птолемеем у його «Посібнику з географії» і відноситься до II ст. н. е. [3, с. 186]; плем'я, яке носило це ім'я, під натиском аварів у VI ст. рушило на захід і розселилося за Дунаєм, в області майбутнього міста Преслава; тут воно злилося зі слов'янськими племенами, передавши їм своє ім'я, яке піддалося слов'янізації і перетворилося в «severes», відоме нам по «Хронографії» Феофана Сповідника [26, с. 62]; у другій половині VII ст. ці севери були підкорені і переселені булгарами; частина северів залишилася в Подунав'ї, а частина мігрувала на схід; відразу ж після цих подій, на думку О. С. Стрижака, у Подніпров'ї виникає роменська культура з сіверянським Преславом – Переяславом [19, с. 70, 71, 75, 76]. Цікаво, що Переяслав Руський (нині Переяслав-Хмельницький) дійсно вважався деякими дослідниками одним з найдавніших і важливіших міст східних слов'ян. На особливе ставлення руських князів та духовенства до цього міста ми неодноразово звертали увагу в попередніх публікаціях [6; 7; 8].

«Вигнанці». У науково-популярній монографії «В пошуках прародини славян» доктора історичних наук В. П. Кобичева присутня гіпотеза про кельтські коріння етноніма «сѣверь». Заснована вона на поширенні топонімів з коренем «север» на території, яку займали раніше кельти. На думку В. П. Кобичева, кельтські «сіверяни» увійшли в слов'янське середовище і, ставши слов'янськими, мігрували на Дніпро [9, с. 99, 100]. Семантику етноніма «сѣверь» В. П. Кобичев виводить через французьку мову, від слова «severer» (віднімати, позбавляти), і трактує його як «вигнанці» [9, с. 146].

«Член сім'ї». Польський мовознавець і славіст Збігнєв Голаб (Zbigniew Gołąb) провів етимологічний аналіз етноніма «сѣверь» і дійшов висновку, що він має такий семантичний ряд: «член сім'ї» (family member) або, точніше, «чоловік» («spouse»); «сімейне житло» («family dwelling place») [28, р. 17–18]. Цікаво в цьому контексті відзначити, що етнонім індійської народності савара в минулому носив семантику «абориген», тобто «місцевий» або «свій» [15, с. 111], що в деякому сенсі зближує його з версією З. Голаба щодо сіверян, якщо сприймати «свій» як «рідний».

«Кінні воїни». Наприкінці XVIII ст. було опубліковано другий переклад з німецької мови книги Й. Георгі, що була присвячена етносам Російської імперії. Цей переклад, значно доповнений і модифікований, здійснив україн-

ський історик М. І. Антоновський [11, с. 108, 109]. Одна з його вставок стосувалася стародавніх сіверян, ім'я яких, на думку автора перекладу, означало «кінні воїни» [12, с. 233, 234]. Таке тлумачення цього етноніма, імовірно, було запропоновано М. І. Антоновським заради зв'язку з українськими вершниками-козаками, а, з огляду на той факт, що в розділі про малоросійських козаків автор неодноразово підкреслював їхню велич і давність, легенда про древніх вершників-сіверян, імовірно, була покликана посилити цей ефект та легітимізувати стародавність козацьких традицій на території України.

«Ті, що поклоняються богам Сіву». Екстравагантні гіпотези про історію сіверян і тлумачення їхнього імені існують і в сучасній українській історіографії. Так, Н. В. Агафонова назвала сіверян «сіварцями» і висловила думку, що цю назву вони отримали завдяки своєму поклонінню богу Сіву (радимичі – Роду, в'ятичі – В'яті і т. д.). Крім того, дослідниця бачить коріння сіверян у геродотових будинах, а спадщину – в печенігах (точніше, у «печенагах», в орфографії Н. В. Агафонової). Семантику етноніма «будини» вона знаходить у «буддизмі» і пов'язує вірування сіверян із цією релігією. Не вдаючись у пояснення, Н. В. Агафонова ствердно називає головним політичним центром сіверян Воронеж, а західним торговим форпостом – Чернігів. Ці міста, також без пояснень, вона називає «Воронаж» і «Чернагів», дешифруючи коріння «наг» і «наж» у цих топонімах як вказівку на змії буддистської міфології – «нагів». Спираючись на зв'язок сіверян з легендою про зміїв-нагів, Н. В. Агафонова пов'язує гідронім сіверянської річки Сули з ім'ям балтійської богині Саулі, покровительки вужів [1, с. 143–147].

Слов'янського бога Сіву, якому поклонялися сіверяни, і котрого, до слова, нам не вдалось відшукати в жодному з відповідних довідкових видань (сама автор посилається на популярну публікацію письменника і журналіста Є. Ф. Конєва), Н. В. Агафонова пов'язує з індуїстським Шивою.

Тож, за версією Н. В. Агафонової, складається така картина реконструкції історії сіверян: початок її відноситься ще до скіфських часів, коли сіверяни були відомі під ім'ям будинів; у середньовіччі, до приходу Рюриковичів, вони відомі під ім'ям «сіварців»; у період складання Руської держави сіверяни, які фігурують з якихось причин уже під ім'ям «печенаги», вступають в конфлікт із Рюриковичами і поділяються на дві частини: одна з них входить до складу нової держави Рюриковичів, а інша мігрує до Дунаю [1, с. 143–147].

Таким чином, в історіографії налічується досить багато різних варіантів тлумачення етноніма сіверян. Це: «ті, що живуть на півночі», «лівобережні», «чорні», «вигнанці», «член сім'ї», «кінні воїни», «ті, що поклоняються богам Сіву» та інші. Ці тлумачення походять з різних логічних побудов, етимологізуються на основі різних мов, схрещуються з різними культурами. Одні з гіпотез мають під собою наукову основу, інші – плід здогадок, а подекуди і уяви. Втім, той часовий і інформаційний розрив, який відділяє сучасних дослідників від того періоду, коли міг зформуватися етнонім сіверян, залишає

можливість будувати лише обережні припущення про коріння цього імені. І, можливо, мав рацію Б. О. Рибаків, коли вказав на той факт, що етнонім сіверян відноситься до надто глибокої давнини, щоб мати можливість простежити його етимологію [14].

Тлумачення етноніма «сѣверь» справили значний вплив на формування історичних наративів про сіверян, оскільки давали дослідникам ключ до найбільш ранньої їхньої історії, але, водночас, різноманітність тлумачень етноніма сіверян, побудованих на їхній основі наративів, що сформувалися в історіографії, вказує на вразливість подібних конструкцій, складених на хиткому фундаменті гіпотетичних припущень.

Література

1. Агафонова, Н. Прочитання топонімів «Сіверщина» та «Чернігів» в контексті парадигми «півночаги і половці-автохтони» // Сіверщина в історії України. № 9, 2016. Київ-Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. С. 143–147.
2. Багновская, Н. Северская земля: историко-этническое формирование и развитие населения в VIII-XVIII вв. / Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук (07.00.02 – Отечественная история). М. : Российская экономическая академия им. Г. В. Плеханова, 2002.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / [Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова]. Т. 1: Античные источники. [Сост. А. В. Подосинов]. М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009.
4. Зайцев, А. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. М. : Наука, 1975. С. 57–117.
5. Иванов, В., Топоров, В. О древних славянских этнонимах (Основные проблемы и перспективы) // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Сборник научных трудов. К. : Наукова думка, 1980. С. 11–45.
6. Кириченко, М. Общность функций древнерусских городов с топонимом «Переяславль» // Актуальні проблеми вітчизняної історії. Збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені Каразіна, 2011. Вип. 14. С. 16–23.
7. Кириченко, М. Трахтемировское городище как один из возможных предшественников Переяславля Русского // Актуальні проблеми вітчизняної історії. Збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені Каразіна, 2013. Вип. 16. С. 37–45.
8. Кириченко, М. Переход Переяславля-Залесского под власть Москвы в начале XIV в. как один из факторов её возвышения // Актуальні проблеми вітчизняної історії. Збірник наукових праць. Харків : ХНУ імені Каразіна, 2017. Вип. 19. С. 46–54.
9. Кобычев, В. В поисках прародины славян. М. : Наука, 1973..
10. Мавродин, В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). СПб. : Наука, 2002. 416 с.
11. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульницький, О. Майборода та ін. К.

- : Либідь, 1997.
12. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. В 4 ч. / ч. 4: О народах монгольских, об армянах, грузинах, индийцах, немцах, поляках и о владычествующих россиянах, с описанием всех именованных козаков, также история Малой России и купно о Курляндии и Литве. СПб.: при Императорской Академии наук, 1799.
 13. Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод / Подготовка текста Д. С. Лихачева; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова / [под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. М.: Л., 1950.
 14. Рыбаков, Б. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. М.: Наука, 1982.
 15. Седловская, А. Этноним савара // Этнонимы / Отв. ред. В. А. Никонов. М.: Наука, 1970. С. 109–112.
 16. Седов, В. Славяне в раннем средневековье. М., 1995.
 17. Седов, В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Материалы и исследования по археологии СССР. № 163. М.: Наука, 1970.
 18. Седов, В. Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. М.: Языки русской культуры, 1999.
 19. Стрижак, О. Сіверяни // Мовознавство. 1973. № 1. К.: Наукова думка, 1973. С. 64–76.
 20. Сухобоков, О. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. 1999. № 2. С. 25–39.
 21. Трубачев, О. Древние славяне на Дунае (южный фланг). лингвистические наблюдения I // Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 2003. С. 310–332.
 22. Трубачев, О. Этногенез и культура древних славян // Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 2003. С. 282–300.
 23. Трубачев, О. Slavica danubiana continuata (продолжение разысканий о древних славянах на Дунае) // Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. 2-е, доп. М.: Наука, 2003. С. 370–391.
 24. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. (с доп.). М.: Прогресс, 1971. Т. 3.
 25. Хабургаев, Г. Этнонимия Повести временных лет. М.: Изд-во Московского университета, 1979.
 26. Чичуров, И. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феодана, «Бревиарий» Никифора. М.: Наука, 1980.
 27. Шлецер, А. Нестор / [пер. Д. Языков]. Ч. 1. СПб.: Императорская типография, 1809.
 28. Golqb, Z. Old Bulgarian «Sěverb» (?) and Old Russian «Sěverjane» // Wiener Slavistisches Jahrbuch. Vol. 30, 1984. P. 9–22.

УДК 930.1:311](47+57)''193''

«Статистика в нас шкутильгас...» Сталінська політика щодо органів обліку та статистики СРСР: історіографічний аспект»*Кравченко Євген Олександрович*

Аспірант історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
прос. Гагаріна, 72, Дніпро, 49000
e-mail: krava.eugene@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9735-4144

Сталінська політика щодо органів обліку та статистики СРСР: історіографічний аспект». Проаналізовано наукові розвідки, що стосуються становлення відносин сталінського режиму зі статистичними органами радянської держави. Виділено репрезентативні концепти, що відображають зміну обробки економічних та демографічних даних протягом 1930-х рр. Окремим кейсом розглянуто літературу, присвячену відновленню пам'яті про репресований «цвіт української демографії».

Ключові слова: статистика, історіографія, Великий Терор, маніпуляції.

«Статистика у нас хромаєт ...» Сталинская политика в отношении органов учета и статистики СССР: историографический аспект»*Кравченко Евгений Александрович*

Аспирант исторического факультета Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара
прос. Гагарина, 72, Днепр, 49000
e-mail: krava.eugene@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9735-4144

Проведен анализ научных исследований становления отношений сталинского режима со статистическими органами советского государства. Выделены репрезентативные концепты, отражающие изменение обработки экономических и демографических данных в течение 1930-х гг. Отдельным кейсом рассмотрено литературу, посвященную восстановлению памяти о репрессированном «цвете украинской демографии».

Ключевые слова: статистика, историография, Большой Террор, манипуляции.

«Our statistics are lagging behind» Stalin's policy on the bodies of accounting and statistics of the USSR: the historiographic aspect»

Kravchenko Yevgen

*Postgraduate student at the department of history
Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarina pros., Dnipro, 49000
e-mail: krava.eugene@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9735-4144*

The main idea of article is analyzed the Stalinist influence on the formation of statistical data in the scientific literature. Much attention is given to leading concepts about changing the accounting of economic and demographic indicators of Soviet Union. The studies of repressed Ukrainian demographers are considered.

Keywords: *statistics, historiography, Great Terror, manipulation.*

Цього року країна відзначає сумний ювілей – 80 років від закінчення Великого Терору, великого соціально-політичного потрясіння, спричиненого сталінською політикою. Серед різноманітних груп постраждалих особлива увага в наукових розвідках приділена створювачам числової інформації про наслідки тоталітарної політики – статистикам. На нашу думку, на сьогодні сформувалась значна історіографічна традиція дослідження впливу сталінізму на збирання та обробку економічних і демографічних даних в часи перших п'ятирічок. Водночас деякі фахівці з теми активно відновлюють пам'ять про забуті імена цілої плеяди вітчизняних статистиків, яких торкнулася репресивна машина радянської держави.

Історія Центрального статистичного управління СРСР наповнена інституційними змінами: якщо до закінчення першої сталінської п'ятирічки це був самостійний центральний статистичний орган, то після 1931 р. відбулось його підпорядкування структурам Держплану СРСР під новою назвою – Центральне управління народногосподарського обліку. Формування після-революційної статистики СРСР довго визначали ленінські тези про користь старого земського обліку, якому більшовики додали централізованого управління. Певну автономію Центральне статистичне управління зберігало протягом першої половини 1930-х рр. Тому в історіографії це радянське статистичне відомство, за влучним висловом зарубіжного класика радянології Шейли Фіцпатрік, має репутацію одного з малочислених «островів свободи», яких тривалий час не чіпав маховик сталінських репресій [4, с. 34].

Сталінізм став певною мірою визначальним явищем для розвитку радянської статистики, що суттєво вплинуло на висвітлення теми сучасною історіо-

графією. За свідченням єрусалимського професора Марка Тольца, більшість досліджень, присвячених розвитку статистики СРСР, фокусуються саме на 1930-х рр. [14]. Це можна пояснити закритістю теми в радянський час через важкі демографічні наслідки сталінських перетворень, дестабілізацією поточного обліку населення того часу й кардинальними інституційними змінами, яких епоха перших п'ятирічок завдала ЦСУ.

Окрім «перебудовної» та сучасної історіографії, певну важливу інформацію про розвиток радянської статистики 1930-х рр. можна знайти в окремих працях з історичної демографії СРСР, написаних за часів застою. Так уже в збірнику «Советская статистика за полвека 1917–1967» містяться статті з різних аспектів діяльності радянських облікових органів. Цікавою для висвітлення розвитку теорії та практики реєстрації народонаселення є розвідка радянського демографа Аркадія Меркова «История санитарной и медицинской статистики в СССР». Стаття фактично стала однією з перших узагальнювальних праць про розвиток медико-санітарного обліку в статистиці СРСР. До видання останньої автор відніс п'ять груп питань: вивчення санітарного стану (здоров'я) населення в цілому та окремих його груп шляхом збирання та обчислення статистичних даних; вивчення зв'язку загального рівня захворюваності та смертності населення або їхньої залежності від довколишніх факторів; збирання і вивчення числових даних про медико-санітарну галузь; оцінка лікування та профілактики захворювань; установлення ступеня вірогідності результатів досліджень клінік і лабораторій [5, с. 219].

Як не дивно, А. Мерков майже не торкався статистики народонаселення 1930-х рр., окрім даних передвоєнного перепису та пов'язаних з ним досліджень масової захворюваності у великих промислових центрах (Київ, Харків, Донецьк тощо), які були втрачені в окупаційний період [5, с. 236]. Цікавим зауваженням автора стала констатація того, що статистика загальної захворюваності та смертності 1940-х рр. знаходилася на рівні XI Всесоюзного з'їзду бактеріологів, епідеміологів і санітарних лікарів 1928 р. [5, с. 238]. «История санитарной и медицинской статистики в СССР» відобразила погляди класичної історіографії радянського періоду – замовчуючи «білі плями» розвитку статистики, вона не могла обійтися без періодів «до» та «після» них.

Історіографічну ситуацію змінюють часи перебудови з її лібералізацією підходів до історичного знання. Тоді були віднайдені та опубліковані матеріали перепису 1937 р., детально описані репресії складу ЦСУ – «цвіту» статистичної науки СРСР. Навіть у московському підручнику «История статистики» 1990-го р. видання було згадано репресовані фігури провідних представників статистичного відомства: І. А. Кравалю, О. А. Квіткіну, Л. С. Брандта та ін. Причинами немилості влади до статистиків укладачі назвали демографічні наслідки репресій і колективізації, зафіксовані другим всесоюзним переписом населення [6, с. 170].

Розпад так званого соціалістичного табору зумовив актуалізацію теми політичного маніпулювання статистичними даними на рівні світової науки. У 1994 р. під егідою Департаменту економічної, соціальної інформації та політичного аналізу ООН виходить брошура «Politics and statistics: independence, dependence, interaction?», яка стала результатом дослідження відповідності світових держав нещодавно прийнятим «Фундаментальним принципам офіційної статистики». Хоча її укладач Уільям Шелтцер в основу обрав дві фокусні країни США та Нігерію, у книзі згадується й колишній соцтабір з його практиками використання числових даних. Зокрема автором було згадано згортання Йосипом Сталіним розлогої статистики національних округів, які асоціювались з Миколою Бухарінім [17, с. 27]. Серед базових принципів маніпулювання даними в соціалістичному таборі У. Шелтцером визначений диктат найбільшого числа – поширення найбільшого з можливих або існуючих показників [17, с. 32].

З початку 1990-х рр. після уведення до обліку нових джерел та висвітлення ряду «білих плям» демографічної історії розпочалось широке обговорення в російській історіографії наслідків політичного втручання в статистику. Класик демографічної думки Анатолій Вишневський на сторінках власної статті «Трудное возрождение демографии» підводить підсумки радянського періоду в розвитку статистики народонаселення на теренах колишнього СРСР. Доба сталінізму визначається ним як найбільш деструктивний період, який поховав надбання 1920-х рр. Повного списку репресованих співробітників відомства не існувало до моменту появи цієї публікації. До того ж у ній згадується ліквідація двох інститутів – ленінградського та київського [3, с. 99]. Згадуючи специфічні статті-доноси, автор констатував, що з 1930-х рр. демографія нищилась руками самих демографів [3, с. 101].

До вивчення історії формування радянської статистики після розпаду СРСР комплексно долучилась зарубіжна історіографія. Відомі британські історики Роберт Девіс та Стівен Уїткрофт у главі «The crooked mirror of Soviet economic statistics» однієї з узагальнювальних праць, присвячених довоєнній економіці Радянського Союзу, детально проаналізували досить складні для історика статистичні джерела. Автори зазначили, що перші нападки на статистичне управління розпочалися в економічному секторі через планування занижених хлібозаготівель [16, с. 28]. Саме тоді, наприкінці 1920 х рр. почалося розширення повноважень Держплану у визначенні норм збирання хліба при наголошенні на необхідності статистичних даних. Сталінський період західні дослідники називають часом кадрових перетворень та репресій. Згідно з ними з 1937 по 1956 рр. публікується мізерна кількість інформації, тому й радянська економіка (і народонаселення, як один із її формувальних чинників) цього періоду бачиться через «криве зеркало» [16, с. 29].

Професор єрусалимського університету Марк Тольц у своїх статтях початку 2000-х рр. розвинув проблему політичного впливу на статистику в СРСР. Автором були розкриті безпосередні втручання вождя у формування її даних,

а також практику надсилання додаткових переписних листів під час передвоєнного перепису задля приховання значних людських втрат – демографія перейшла межу, за якою було втрачено зв'язок з реальністю [14]. /Тому сталінську традицію прекрасно зберегли політичні наступники – у 1970-х рр. інформацію про внутрішні міграції не оприлюднювали, недоступними стали окремі статево-вікові показники через високу дитячу смертність [14].

Досить інформативним є дослідження відомого дослідника обліку та теорії ймовірностей Олега Шейніна «Статистика и идеология в СССР», де розглядається радянська система обліку не тільки з точки зору історії чи демографії, а й математики. Ключовою фігурою, яка, на його думку, вплинула на розвиток радянської статистичної науки, став Володимир Ленін, який майже не порушував суто соціологічних питань обробки даних у власних працях – звідси зловживання ним середніми числами. Стара земська статистика вбачала в селянстві монолітний стан, натомість вождь революції свідомо виділяв у його середовищі куркулів, середняків і бідноту [15]. З огляду на це статистика в СРСР оголошувалась винятково соціально дисципліною, котра мала служити суспільству. Проте деякий час старий земський і водночас новий радянський орган існував доволі спокійно. Автор статті подав дуже яскраву оцінку рівня тогочасної статистики: «у роки непу державна статистика дійшла високого рівня та зайняла впливову позицію в суспільстві, тільки щоб потім потрапити в рабство» [15].

Олег Шейнін також зазначив, що з 1927 р. рівень відкритості числових даних понизився внаслідок наближення до «Великого перелому». «Політично неблагонадійних» представників земської статистики було репресовано, а на зміну математиці прийшла політична економія. Посилаючись на відомого математика Уільяма Феллера, автор констатував, що наприкінці 1940-х рр. Росія так і не зробила власного внеску до математичної статистики [15]. Окрім суто репресивних подій, номенклатура нищівно громила ту теорію, яка могла б стати основою для радянського обліку. Такою стала концепція В. І. Борткевича, О. О. Маркова і О. А. Чупрова про сталі незмінні статистичні ряди, яка була визнана прагненням буржуазних математиків знайти порятунок у відмінних від марксизму методах [15].

Як доказ неможливості нормальної статистичної обробки даних, дослідник теорії ймовірностей згадав постанову ЦК ВКП(б) 1935 р. про статистичні норми виробітку, які «гальмували» історичний прогрес, адже стахановці багаторазово почали підвищувати планку обліку [15]. У 1930 р. було сформовано Демографічний інститут при АН СРСР, але вже через чотири роки його розпустили. Також протягом 1930-1948 рр. не виходило провідне друковане видання радянської науки про статистичний облік – «Вестник статистики». Статистика, за формулою репресованого керівника М. Осинського, мала невдовзі померти як наука, а облік так і залишився основою для ідеологічної констатації звершень соціалізму [15].

Стаття Олега Шейніна корисна не тільки фактографічними свідченнями та комплексним поглядом математика на проблему маніпуляції статистикою в СРСР. Розвідка розкладає всю радянську систему фіксації числових даних на дві частини: облікову та статистичну. Це й виокремлює її з-поміж інших праць. Автором окреслені ключові

питання, які виникали під час взаємодії влади та статистики – від нерозуміння спадщини Олександра Чупрова, автора теорії взаємодії статистичних рядів, до банальних цькувань із суто ідеологічних міркувань учорашніх критиків буржуазної науки.

Класиками в дослідженні радянської статистики часів сталінізму вже давно стали французькі історики Анрі Блюм та Мартін Меспуле. Саме вони зробили спробу концептуального висвітлення кризи Центрального статистичного управління у важкі роки демографічних катастроф 1930-х рр. Для масштабу інституційного хаосу в статистичному відомстві дослідниками був використаний концепт бюрократичної анархії [2, с. 5]. Підґрунтя дослідження тримається на тому, що масові чистки, апогеєм яких став 1937 р., мали повністю розірвати міжособистісні зв'язки між членами організації. Із 1930 р. співробітники статистичного відомства мали настільки різне соціальне походження та освіту, що це просто не давало зав'язатися міцним знайомствам, хоча саме останні визначали штат відомства ув 1920-х рр. Такий атомізований склад мав розірвати корпоративну солідарність статистиків, але, як вважають французькі дослідники, цього зробити не вдалося. Ними виділяються дві причини невдач «бюрократичної анархії» в радянській державі: поновлення вищезгаданої солідарності та визнання науковості статистики, попри всі дискусії про відсутність її статусу [2, с. 150].

Окрім самого концепту «бюрократичної анархії», Мартін Меспуле та Анрі Блюм намагаються знайти у вивченні Центрального статистичного управління соціальну логіку прийняття політичних рішень, адже сталінська влада перетворила використання чисел на одну з легітимаційних підвалин держави [2, с. 7]. Тому в основі дослідження французьких істориків знаходиться не тільки історія статистичного відомства, а й долі пов'язаних з ним людей, стан науки про облік та політичне конструювання статистичних категорій.

Критичну оцінку напрацюванням французького колективу дослідників дав московський філософ Анатолій Антонов у статті «История отечественной демографии: как и зачем она извращается антинагалистами». Хоча ця публікація була рецензією на іншу книгу Анрі Блюма, автор визначив його прихильником парадигми модернізації та контрнагілізму, а його дослідження, на думку московського філософа, не мають нічого спільного ні з демографічною історією, ні з історією демографії [1, с. 45].

Аналіз історіографічної традиції щодо вивчення історії статистичного відомства СРСР у часи перших п'ятирічок дозволяє констатувати, що вона була наповнена інституційними змінами, які закінчилися дуже трагічно для його співробітників. Література з цього питання переважно зосереджується на розгляді впливу політичного аспекту на формування числових даних, нищенні владою здобутків 1920-х рр., переважанні обліку над суто математичними обрахунками, ідеологічному й науковому підґрунті діяльності Центрального статистичного управління. Тема репрезентована переважно зарубіжною історіографією, насамперед російською, французькою та ізраїльською. Дискусійні вузли майже не сформовані, окрім несприйняття московським професором Анатолієм Антоновим «антиналістської» спадщини західної

демографії в особі Анрі Блюма. 1930-ті рр. слугують для історіографії початком активного втручання радянської держави до роботи зі збирання та обробки статистичної інформації, методи якого згодом використовуватимуться протягом усього часу існування СРСР.

Окремим історіографічним кейсом у вивченні стану статистики 1930 х рр. може вважатись література про становлення української школи демографії, яка згодом стала однією з багатьох утрачених галузей національної науки в часи сталінського терору. Історія вже давно реабілітувала незаслужено забутих видатних постатей української статистики – Михайла Птухи, Юрія Корчак-Чепурківського, Арсена Хоменка, Сергія Томиліна та інших безцінних її кадрів. Вітчизняна школа демографії, як засвідчила її вихованиця Галина Селегень, відрізнялася вдалим поєднанням теорії і практики, коли в інших республіках першість мав емпіричний фактор збору масивів чисел [8, с. 53]. Тому вивчення спадщини визначних перших дослідників народонаселення України, сьогодні як ніколи, актуально для розгляду не тільки історичних проблем, а й проблем сучасності.

Спеціальна наукова література про розвиток української школи демографії початку ХХ ст. представлена доволі широко і радянськими, і діаспорними та сучасними українськими дослідниками. У дослідженні Аркадія Меркова, якого також відносять до української школи медико-санітарної статистики, розглядалися унікальні вибіркові аналізи поширення паразитарних тифів, природного руху населення та водопостачання на території республіки на початку 1920-х рр. [5, с. 228]. Статистиками детально оброблялися звіти про санітарний стан селян українського Правобережжя і його єврейських містечок, системи загального харчування УРСР [5, с. 229]. Автор згадав складені в 1930 х рр. Юрієм Корчак-Чепурківським таблиці смертності та його роботу в Самарканді під час Другої світової війни. Проте зі зрозумілих причин А. Мерковим маже нічого не було сказано про Демографічний інститут при Всеукраїнській академії наук та демографічну секцію Центральної статистичної управи УРСР [5, с. 230].

Більш відкритою у власних публікаціях з історичної демографії була діаспорна українська наука. Особливо це стосується учениці знаменитого Михайла Птухи, доктора економічних наук Галини Селегень. Протягом 1954 р. на сторінках часопису «Визвольний шлях» вийшло декілька її статей про розвиток української демографії та статистику людності в 1930-х рр. Авторка зазначила, що в Україні, єдиній у цілому Радянському Союзі, демографічну науку вперше чітко було відокремлено від демографічної практики – статистики населення. Унаслідок цього на території республіки було розбудовано досконалий апарат спостереження і обліку демографічних явищ [8, с. 53].

Інститут демографії ВУАН під керівництвом Михайла Птухи був досить далеким від питань політики, але виконав важливу роль для фіксації й дослідження українського населення. За роки існування установи було видано «Матеріяли з демографії України 1867-1914» та «Матеріяли з санітарної статистики України», а також багато-

томні «Демографічні видання». На сторінках останніх книг містились важливі статті з аналізу вітчизняної практики переписів населення [8, с. 54]. З початком 1930-х рр. керівництву інституту довелося оминати проблеми тогочасного демографічного становища України, проте ідеологічних цькувань не вдалося уникнути через доповідь про розміщення продуктивних сил у 1932 р. на харківській конференції [8, с. 56]. Кінцевою точкою відліку для Демографічного інституту при ВУАН став перепис населення 1937 р., після чого протягом двох років його діяльність згорнуто [8, с. 57].

Другим «мозковим» центром молоді української демографії, за свідченням Галини Селегень, став відділ демографії Центральної статистичної управи України. Установа виконувала керівну роль у вивченні статистики населення республік, більшість її штату набиралася зі старої земської статистики [9, с. 58]. До відання демографічного відділу належала організаційно-методологічна робота з організації «поточного обліку людності» (устаткування закладів РАЦСу, узгодження метричного акту та статистичної картки тощо), запозичення зарубіжного досвіду, узгодження програм обстеження під час всеукраїнських переписів різного гатунку з досить небезпечними для укладачів питаннями про національність та рідну мову [9, с. 60]. Одним із найважливіших аспектів діяльності інституції стала науково-видавнича діяльність. Особливо роботи Арсена Хоменка «Національний склад населення України за даними перепису 1926 року», Андрія Гіршфельда «Міграції людності УСРР» та інші напрацювання, присвячені першому всесоюзному перепису населення [9, с. 58]. Останнім виданням відділу, як наголосила дослідниця, стало зведення «Природний рух людності УСРР у 1929 році», яке вийшло наприкінці 1930 р. (щоправда, винятком стала публікація в 1933 р. підсумків обліку міста) [9, с. 58]. Як і науковцям Демографічного інституту, працівникам статистичної управи довелося пройти через жорна сталінських репресій за «шкідницьке перекручення чисел». Разом із науковою спадщиною української демографії на тривалий час зникли імена більшості її репрезентантів [9, с. 59].

Серед цінного історіографічного доробку української діаспорної науки слід виділити матеріали доповіді Степана Процюка під назвою «Золота доба української демографії», опублікованої на сторінках уже згаданій «Сучасності». Дослідник зазначив, що на фоні відновлення демографії СРСР у часи застою українська наукова школа демографії залишалась єдиною «достовірною базою для цього процесу». Класичні глибоконаукові праці Михайла Птухи, Юрія Корчак-Чепурківського, Арсена Хоменка, Сергія Томилина, на його думку, слід перевидати, бо тогочасні радянські вчені не дали нічого кращого [7, с. 42]. Інститут демографії ВУАН Степан Процюк називав «першим у світі інститутом» такого напрямку [7, с. 41]. «Золоту добу» української демографії змінила «чорна», що тривала з 1938 р. аж до часів хрущовської відлиги [7, с. 42].

Цікавою була характеристика дослідника актуалізації науки про народонаселення в Радянському Союзі. Згідно з цим перевидання забутих і розпорошених праць української школи стало рутинною справою, здебільшого змішаною з русифікацією їхньої спадщини. До останнього процесу належав не тільки російськомовний переклад монографій, а й формулювання назв без вказівки території дослідження цих де-

мографів, а саме України [7, с. 43]. Причиною розгрому статистичної управи в 1930-х рр. Степан Процюк назвав непотрібність першокласної української статистики для Москви [7, с. 44]. Серед сталінських жертв «цвіту» усієї радянської демографії автор назвав прізвища М. Н. Трацевського, Е. І. Воскресенського, С. М. Вербицького, М. Б. Гуревича, М. С. Моравинського, С. Н. Бернштайна, М. О. Авдієнка, Г. Г. Ротмістрова, В. Ф. Резнікова, І. В. Ярового [7, с. 47]. У цьому контексті ним було згадано багато трагічних біографій, які ще чекають реабілітації на сторінках спеціальних досліджень.

Діаспорні дослідження з цієї теми досі вражають своєю розлогістю та комплексним викладом, попри їхній переважно статейний формат. Їхня актуальність не втрачена до сьогодні, особливо в умовах, коли напрацювання «золотої доби» української демографії слугує не тільки джерелом для історії розвитку науки, а й має велике значення для дослідження процесів природного й механічного руху населення в 1930-х рр.

Сучасна українська наука про народонаселення намагається зберігати та примножувати спадщину «цвіту» української статистики, загубленої на полігонах сталінізму. Особливо слід відзначити роботи нині покійної засновниці післявоєнної української демографії Валентини Стешенко. У власних статтях на сторінках авторитетного на пострадянському просторі журналу «Demoscope Weekly» доктор економічних наук відтворила наукові біографії представників «цвіту» української статистики – Юрія Корчак-Чепурківського, Аркадія Меркова, Михайла Птухи та Сергія Томиліна. Так, щодо директора Демографічного інституту Михайла Птухи зазначено, що за життя ним було опубліковано 11 великих наукових праць (тільки дві книги нарисів зі статистики населення та три праці з історії статистики нараховують близько 1800 друкованих сторінок), близько сімдесяти статей, звітів, більше сорока з яких присвячено демографічній проблематиці [11]. З другої половини 1930-х рр. до хрущовської відлиги видатний демограф займався історією та методологією досліджень народонаселення як найбільш безпечними темами.

Як класика світової медико-санітарної думки Валентина Стешенко відзначила росіянина за походженням Аркадія Меркова. Саме він першим на високому науковому рівні почав вивчати онкологічні захворювання, щодо яких захистив дисертацію в 1938 р. Протягом усього життя він залишався вірним своїй темі – дослідженню захворюваності й поширенню медико-санітарних знань серед населення [13]. «Лицарем української демографії» дослідниця називає Юрія Корчак-Чепурківського за його величезний внесок у збирання та обробку статистичної інформації. Його дослідження у царині природного руху та санітарного стану населення України в 1867–1914 рр., Валентина Стешенко визначає унікальними. За доносом про «фашистську личину» видатного демографа арештовують у 1938 році. Після цього до кінця Другої світової війни його домівкою став Карагандинський табір ГУТАБ [10]. Другий післявоєнний арешт, заслання в Евенкійський автономний округ, робота на рутинній роботі в Київському інституті економіки сільського господарства не зломали особистість Юрія Авксентійовича, і він надалі здійснював свої унікальні дослідження стану

статистики в СРСР [10]. У своїй статті «С. А. Томилин как демограф» Валентина Стешенко згадала людину, яка «у будь-якій сфері залишалася демографом». Сергій Томилін мав широке коло інтересів – від дослідження дитинства до вирахування динаміки захворювань. Окрім кількісних показників, цей демограф розглядав якісну сферу вивчення людини в її економічному контексті, вдало поєднуючи співвідношення параметрів «кількість»–«якість» [12]. Дослідниця констатувала, що ідеї видатного статистика щодо впливу захворюваності на стан продуктивних сил суспільства можуть бути покладені в основу демографічної політики будь-якої сучасної країни світу.

Українська демографічна наука 1930-х рр. постає передусім у вітчизняній історіографічній традиції «втраченим поколінням», спадщину якого ще мають у повному обсязі відновити наступники. Її історія подається через доволі трагічні біографії Михайла Птухи, Юрія Корчак-Чепурківського, Арсена Хоменка, Сергія Томилині та багатьох інших демографів. Відсутність остаточного визначення демографічної динаміки за часів сталінізму, сучасна депопуляція українців актуалізують доробок згаданих учених з новою силою. Проте досі немає комплексної монографії, яка б узагальнила спадщину «золотої доби» української демографії.

Аналіз спеціальної наукової літератури дозволяє зробити висновок, що на початку Центральне статистичне управління СРСР формувалося на основі певної довіри з боку партії до старого земського обліку. Проте дальші політичні втручання зумовили замовчування небезпечних тем та фальсифікацію кількісних даних у 1930-х рр. Така практика стояла на озброєнні радянського режиму й надалі, особливо в часи застою. Сучасна історіографія визначає розвиток статистичного відомства СРСР у контексті інституційного натиску сталінізму. «Бюрократична анархія», «криве дзеркало» статистики, «острів свободи», який певний час виживав в умовах репресій 1930-х рр. – з цими концептами західні дослідники висвітлюють розвиток ЦСУ. Для української історіографії окремим кейсом у рамках теми є історія демографічного відділу Центральної статистичної управи республіки та Інституту демографії при ВУАН. Діячі цих установ стали представниками «золотої доби» в українській демографії, а їхня інтелектуальна спадщина дотепер не використовується повною мірою.

Література

1. Антонов, А. История отечественной демографии: как и зачем она извращается антинационалистами / А. И. Антонов // Демографические исследования. – М.: КДУ, 2009. – С. 37–67.
2. Блом, А. Бюрократическая анархия. Статистика и власть при Сталине / А. Блом, М. Меспуле. – М.: РОССПЕН, 2006.
3. Вишневский, А. Трудное возрождение демографии / А. Г. Вишневский // Социологический журнал. – 1996. – №1. – С. 93–116.
4. Гейер, М. Введение. После тоталитаризма. Сравнительный анализ сталинизма и нацизма / М. Гейер, Ш. Фицпатрик // За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма. – М.: Российская политическая энциклопедия

- (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2011. – С. 6–51.
5. Мерков, А. История санитарной и медицинской статистики в СССР / А. Мерков // Советская статистика за полвека 1917–1967 / А. Мерков. – М.: Изд. «Наука» 1970. – С. 219–272.
 6. Плошко, Б. История статистики: учеб. пособие / Б. Г. Плошко, И. И. Елисеева. – М.: Статистика, 1990.
 7. Процюк, С. Золота доба української демографії / С. Процюк // Сучасність. – 1981. – № 12. – С. 41–60.
 8. Селегень, Г. Демографічна наука в Україні / Г. Селегень // Визвольний шлях. – 1954. – № 1 – С. 53–62.
 9. Селегень, Г. Демографічна наука в Україні / Г. Селегень // Визвольний шлях. – 1954. – № 2 – С. 55–61.
 10. Стешенко, В. Корчак-Чепурковский – рыцарь украинской демографии: тернистый путь ученого: [Электронный ресурс] / В. Стешенко – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0519/nauka01.php>. Доступ – 03.04.2018 р.
 11. Стешенко, В. Михаил Васильевич Птуха как демограф 1884–1961: [Электронный ресурс] / В. Стешенко – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0519/nauka01.php>. Доступ – 23.06.2018 р.
 12. Стешенко, В. А. Томилин как демограф: [Электронный ресурс] / В. Стешенко – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2003/099/nauka02.php>. Доступ – 25.04.2018 р.
 13. Стешенко, В. Аркадий Михайлович Мерков (1899-1971): [Электронный ресурс] / В. Стешенко – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2004/0143/nauka02.php>. Доступ – 23.08.2018 р.
 14. Тольц, М. Тайны советской демографии: [Электронный ресурс] / М. Тольц – Режим доступа до ресурсу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0171/analit06.php>. Доступ – 16.07.2018 р.
 15. Шейнин, О. Статистика и идеология в СССР: [Электронный ресурс] / О. Б. Шейнин. – Режим доступа: <http://www.biometrika.tomsk.ru/kolmogorov/> Доступ – 10.03.2018 р.
 16. Davis, R. The crooked mirror of Soviet economic statistics / R. W. Davis, S. G. Wheachcroft // The economic transformation of the Soviet Union, 1913-1945. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – С. 24–38.
 17. Seltzer, W. Politics and statistics: independence, dependence or interaction? / W. Seltzer. // DESIPA working paper series. – 1994. – №6. – С. 1–45.

Сучасні методи дослідження російської історіографії кавказької війни 1817–1864 рр.

Пархоменко Владислав Олегович

аспірант кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,
вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, 14013
e-mail: chnpu@chnpu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8393-2935

У статті узагальнено інформацію про найбільш часто вживані методи в рамках сучасного дослідження російської історіографії Кавказької війни (1817–1864). Надається не тільки характеристика означеним методам разом з прикладами їх використання, але і визначаються перспективи появи нової методології дослідження даної теми.

Ключові слова: методологія, історіографія, Кавказька війна 1817–1864 рр.

Современные методы исследования российской историографии Кавказской войны 1817–1864 гг.

Пархоменко Владислав Олегович

аспирант кафедры всемирной истории Учебно-научного института истории и социогуманитарных дисциплин имени А.М. Лазаревского, Национального университета «Черниговский коллегіум» имени Т.Г. Шевченко,
ул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернигов, 14013
e-mail: chnpu@chnpu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8393-2935

В статье обобщено информацию о самых часто употребляемых методах в рамках исследования российской историографии Кавказской войны (1817–1864). Предоставляется не только характеристика упомянутым методам вместе с примерами их употребления, но и определяются перспективы появления новой методологии исследования данной темы.

Ключевые слова: методология, историография, Кавказская война 1817–1864 гг.

Modern methods of research of Russian historiography Caucasian war 1817–1864

Parkhomenko Vladislav

*post-graduate student of the Department of World History of the Educational-Scientific Institute of History and Socio-Humanities named after O.M. Lazarevsky, National University of «Chernihiv Collegium» Taras Shevchenko, 53 Getmana Polubotka st., Chernihiv, 14013
e-mail: chnpu@chnpu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8393-2935*

The article summarizes information on the most frequently used methods among the modern research of the Russian historiography about the Caucasian War (1817–1864). Not only is the characteristic given to the methods indicated, together with examples of their use, but also the prospects for the emergence of a new research methodology from this topic are determined.

Key words: *methodology, historiography, Caucasian war 1817–1864.*

Будь-який історіографічний процес відзначається певною мірою складності, а тому вимагає використання якомога більшої кількості дослідницьких методів. Подібна потреба виникає внаслідок логічного принципу наукового дослідження – об'єктивності та неупередженості. На жаль, жодне дослідження не може бути проведено цілком об'єктивно, адже фактор суб'єктивності завжди присутній. Завдання кожного дослідника — підвищення рівня об'єктивності та зменшення впливу суб'єктивного погляду автора. Чим більше методів науковець зможе залучити у своєму історіографічному дослідженні, тим об'єктивнішим воно буде позиціонуватися, а відповідно – зазнає меншої критики надалі.

У всі часи історіографічні дослідження поставали своєрідною формою рефлексії на розвиток історичного знання. Чим більше зростали якісні показники останнього, тим більш об'єктивними поставали різноманітні методи історіографічного дослідження. Як наслідок – кількість подібних методів повільно, але впевнено, збільшувалася. Проте доводиться констатувати, що в спеціальній літературі практично не можна знайти праць, звернених до питання застосування методів пізнання у вивченні історії власне історичної думки. Винятком постає праця О. І. Зевелева [2], яка присвячена питанням методології саме історіографії, але в багатьох аспектах застаріла. У навчальному посібнику Л. М. Мазур [6] подається узагальнена, але опосередкована характеристика методам дослідження історії історичної саморефлексії через призму сукупності всіх методів історичної науки. Окремо варто відзначити поступове нагромадження якісних, однак лапідарних наукових публікацій у визначеній сфері. З-поміж таких праць відзначимо статті В. Д. Каминіна [3], В. В. Тихонова [8] та Б. В. Лічмана [5].

У запропонованому дослідженні було вирішено використати накопичений матеріал

вищезазначених авторів задля того, щоб проілюструвати, наскільки об'єктивно за допомогою наявних сучасних методів історії історичної думки є можливість висвітлити російську історіографію Кавказької війни 1817–1864 рр. Подібний вибір теми був продиктований насамперед все надзвичайною актуальністю для кращого розуміння історії Росії імперського періоду проблеми Кавказької війни, навколо якої від початку самого конфлікту і до сьогодні не вщухають історичні дискусії. Її ключова цінність постає в невирішених до нашого часу конфліктних ситуаціях на Кавказі, що породжує зацікавленість нею як сонму професійних істориків, так і звичайних громадян. Як справедливо підкреслює В. В. Черноус, спірними залишаються практично всі основні аспекти проблеми: сама дефініція, хронологічні рамки, причини і характер боротьби з обох сторін, становлення російської адміністрації в регіоні і правової системи в ході Кавказької війни, соціальні та політичні процеси в народів Північного Кавказу, мухаджирство та ін. [9].

Історіографія Кавказької війни відзначається чималою кількістю історіографічних шкіл та концепцій, а її полярність зумовлена різними підходами власне російських дослідників з умовного «центру» країни та самого Кавказу. Сьогодні перед російським кавказознавством (як це розуміє більшість дослідників) стоїть завдання не поглиблення міжцивілізаційних розломів, а їхнє подолання. Це своєю чергою вимагає залучення неординарних підходів до розгляду проблеми та більшої кількості сучасних історіографічних методів.

Під методом ми розуміємо сукупність прийомів і операцій, що дозволяють з уже відомого матеріалу отримати нове знання. Відповідно до позиції В. В. Тіхонова, саме отримання нового знання при роботі зі старим матеріалом є властивою ознакою методу. Дослідник зазначає, що ми не можемо говорити про існування якихось особливих історіографічних методів: усі методи, що застосовуються в історіографії, активно використовуються і в інших галузях історичної науки [8]. Незважаючи на достатню умовність терміну «історіографічні методи», історичні методи, що знайшли застосування в історіографічному дослідженні Кавказької війни, отримують суттєву специфіку.

Розвиток історичних досліджень Кавказької війни сучасного періоду відбувається в умовах наукового плюралізму. Кожний історіограф обирає собі відповідну його уявленням методологічну основу, з позиції якої він оцінює історичні твори. Як зауважує В. Д. Каминін, одна з найрозповсюдженіших помилок, що трапляються в сучасних історіографічних дослідженнях, полягає в тому, що історична праця, написана з позицій однієї методології, оцінюється з позиції іншої методології, однак при цьому робляться висновки про необ'єктивний підхід історика, його упередженість і т.д. [4, с. 54].

Дуже складно оцінювати методологію праць радянських дослідників, які добирали методи у відповідності з трьома загальнонауковими принципами історіографічного дослідження свого часу: історичності, партійності та наукової об'єктивності. І якщо перший принцип залишається в наш час провідним та основоположним, то

два інших викликають значну критику кавказознавців, починаючи з пострадянського періоду дослідження Кавказької війни, тобто вже з другої половини 1980-х рр.

Повертаючись до тематики історіографічних методів, одразу варто згадати, що в історіографічному дослідженні виділяють кілька методологічних рівнів, вищим з яких вважається філософський рівень. З-поміж методів означеного рівня постають методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, метод сходження від конкретного до абстрактного і т.д. Однак, з огляду на їх достатньо широку відомість, вбачаємо певну нелогічність у висвітленні прикладів застосування вищезазначених методів у рамках вивчення історіографії Кавказької війни.

На нашу думку, до більш важливих щодо нашого дослідження методів слід віднести наступну категорію, якою позначають загальнонаукові методи.

Одразу зазначимо, що в ході комплексного дослідження історіографії Кавказької війни з багатоманітної кількості загальнонаукових методів слід виокремити метод класифікації і типологізації, що дозволяє виділяти класи і групи подібних предметів або явищ. Жодне сучасне історіографічне дослідження не може оминати застосування цього методу. Не стає винятком і дослідження історіографії Кавказької війни особливо, коли мова йде про класифікацію кавказознавчих праць за періодами вивчення проблеми. Тут варто підкреслити, що мова йде не про періодизацію (метод нижчого рівня), а саме про класифікацію праць. Наприклад, уже назріла проблема розподілу праць між пострадянською та сучасною історіографією Кавказької війни 1817–1864 рр. На нашу думку, працею пострадянського періоду слід визнати роботу В. В. Дегоєва «Проблема Кавказской войны XIX в.: историографические итоги» [9], опублікована в 2-му випуску «Сборника русского исторического общества» за 2000 р. Вона стала своєрідним підбиттям підсумків вивчення Кавказької війни до початку XXI ст.

З-поміж сучасних методів дослідження історіографії Кавказької війни, без якого жодна праця не може бути написана на високому теоретичному рівні, окремо варто згадати метод ідеалізації. Класичним прикладом застосування методу ідеалізації у вивченні історії історичної думки є створені дослідниками ідеальні моделі науково-історичних шкіл і «незримих коледжів». В історіографії метод ідеалізації (абстрагування) дозволяє відкинути низку індивідуальних рис, притаманних історикам, з метою зарахування їх до окремих шкіл або «незримих коледжів» [8]. Наразі, коли з кожним роком дедалі більшої підтримки набуває теорія «фронтиру» або в кавказознавстві дедалі активніше відчувається вплив імперіології, важливішим стає залучення методу ідеалізації для полегшення аналізу значних груп праць.

Серед сучасних методів В. В. Тихонов згадував і нехарактерний для історіографії метод, такий як моделювання [8]. Моделювання розуміємо як «дослідження об'єктів пізнання на основі їх моделей, що відтворюють або відображають ці об'єкти» [7]. Тобто у цьому разі моделлю постає система, що відтворює суттєві сторони досліджуваного об'єкта. Утім, ми пропонуємо розглядати це лише як складову частину методів формалізації відомостей історичних джерел

(за Л. М. Мазур [6]), де до останніх належать праці з історії Кавказької війни. У будь-якому випадку, в сучасній історіографії нашої проблеми моделі існують давно. Прикладом слугує вже згадувана теорія «фронтиру», коли Кавказький регіон у 1817–1864 рр. поставав моделлю для історіографічного дослідження істориків, що дотримувалися цієї теорії. Інтерпретуючи позицію Л. М. Мазур, *de facto* будь-яка видана праця історика з історії Кавказької війни постає текстовою моделлю історичних даних [6], до якої вже можна застосувати метод моделювання. Звісно, якщо мова йде про історіографічне дослідження.

Нижчий методологічний рівень представлений спеціально-історичними методами. Першим з-поміж них обов'язково варто згадати історико-генетичний метод, суть якого полягає в тому, що дослідник вивчає генезис того чи того явища. Ігнорування названого методу нерідко призводить до неправильних висновків. Так, аналізуючі творчість істориків кінця XIX – початку XX ст., дослідники радянського періоду виявляли в їхньому понятійному апараті термін «клас». На основі цього робилися висновки про великий вплив марксизму на наукову творчість учених. Водночас під час детального аналізу проблеми з застосуванням історико-генетичного методу з'ясувалося, що термін «клас» тоді використовувався не в його марксистському розумінні, а тій інтерпретації, в якій цей термін використав В. Й. Ключевський (як еквівалент терміну «соціальна група»), запозичивши його зі спадщини французької історіографії першої половини XIX століття [8]. На жаль, незважаючи на те що історико-генетичний метод добре і здавна відомий історіографам, навіть у наш час праці дослідників не позбавлені помилок через відсутність застосування даного методу.

Інші історіографічні методи, які є в інструментарії кожного дослідника, не менш відомі. Мова йде про згадуваний нами метод періодизації, хронологічний та проблемно-хронологічний методи. Різниця між ними суттєва. Перший стосується розбиття цілісного на окремі історичні періоди для полегшення дослідження (наприклад, в історіографії Кавказької війни прийнято виокремлювати її дореволюційний, радянський та сучасний періоди, кожен з яких ще додатково поділяється на окремі підперіоди). Другий метод передбачає аналіз історіографічного матеріалу в хронологічній послідовності (це стосується висвітлення прогресу та розвитку знань про Кавказьку війну з часом). Нарешті, третій метод відповідає за виділення проблемних історіографічних блоків, наприклад, теоретико-методологічні уявлення істориків, вивчення ними окремих великих проблем історії Кавказької війни.

Величезне значення для будь-якого історичного дослідження має порівняльно-історичний метод, або ж метод компаративістики. Порівняльно-історіографічне дослідження може відбуватися за кількома напрямками: порівняння різних історичних концепцій і порівняння розвитку історичних наук різних країн і регіонів. Перший варіант практикується в більшості робіт з історіографії Кавказької війни, водночас другий, на жаль, залишається незатребуваним дослідниками. Саме останній виявляється найбільш перспективним із сучасних методів історіографії окресленої проблеми, адже, як ми вже зазначали, у самій Російській Федерації вже встигли сформуватися

позиції федеральних істориків із «центру» та місцевих істориків з Кавказу. Варіативність трактувань входження Північного Кавказу до складу Росії дозволяє, з одного боку, підвести наукову основу під зміст, цілі та завдання сепаратистських політичних програм, з іншого, – надати їм аргументовану протидію. Відродження радянського підходу, який висвітлював російсько-кавказькі взаємини з позиції добровільності та прогресивності, стало реакцією на сплеск націоналізму в регіональних дослідженнях і демонструвало ставлення державної влади до цього питання. У результаті внаш час в історіографії Кавказької війни відбувається поглиблення протиріч між федеральним центром і національною інтелектуальною елітою, що ще більше ускладнює пошук компромісних підходів щодо проблеми входження народів Північного Кавказу до складу Росії.

Методи ретроспективного (поворотного) і перспективного аналізу дозволяють актуалізувати отриману історіографічну інформацію. Ретроспективний аналіз полягає в поступовому русі від сучасного стану історичної науки до минулого з метою виокремлення елементів старих концепцій. Метод перспективного аналізу (здійснює схожу операцію, тільки у «зворотному» напрямку) дозволяє розглянути значення тих чи тих ідей для подальшого історіографічного процесу. Застосування зазначених методів може сприяти прогнозуванню дальшої еволюції історичної науки [8].

Учені-історіографи передбачають у найближчому майбутньому появу нових історіографічних методів із суміжних наук. Найбільш близькими до історіографії є філологія і лінгвістика, що працюють із текстами і дискурсивними практиками. Найімовірніше, саме вони і будуть «постачальниками» не цілком традиційних методів для вивчення історії історичного знання. В історіографічних дослідженнях уже простежується прагнення розглядати не тільки історичні концепції, а й «риторичний» елемент наукових та науково-популярних історичних текстів [10]. Це пов'язано, насамперед, з переходом людства в так звану «цифрову» епоху, яку так само з легкістю можна іменувати епохою Інтернету. В останні роки більшість праць, до котрих був ускладнений доступ, оцифровуються і стають доступними для науковців з різних куточків Земної кулі. Так само швидко поширюються ідеї та концепції завдяки не тільки більшій кількості очних конференцій, але і так званих «онлайн-конференцій». Молоде покоління історіографів відходить від методу пошуку інформації за стандартизованими каталогами наукових бібліотек, надаючи перевагу пошуковим ресурсам мережі Інтернет. У цьому разі на якісно вищий рівень виходить пошук інформації по наукометричних базахданих, зокрема Google Scholar.

Підсумовуючи, варто зазначити, що з кожним роком об'єм наукових праць з історії Кавказької війни (зрештою, як і з будь-якої актуальної історичної тематики) збільшується, а створення нових шкіл чи «таємних інститутів» форсує появу нових вимог до методології дослідження історіографії розглядуваної проблеми.

У сучасній російській історіографії, завдяки застосуванню нових підходів, методологічного інструментарію досліджень світового рівня, зокрема соціокультурного (цивілізаційного) аналізу, теорії кордону (контактних зон, фронтира), теорії модерні-

зації та ін., були досягнуті позитивні результати у вивченні проблем російсько-північнокавказької історичної взаємодії. Як стає зрозуміло, тільки залучення якомога більшої кількості методів усіх методологічних рівнів зможе привести до об'єктивного висвітлення доволі неординарної події в історії Росії – Кавказької війни 1817–1864 рр.

Література

1. *Дегоев, В.* Проблема Кавказской войны XIX в.: историографические итоги / В. В. Дегоев // Сборник русского исторического общества. – № 2 (150). – Москва, 2000. – С. 225–250.
2. *Зевелев, А.* Историографическое исследование: методологические аспекты. – Москва: Высшая школа, 1987.
3. *Камынин В.* Методологические основания современных историографических исследований // История науки и техники в современной системе знаний: Первая ежегодная конференция кафедры истории науки и техники 8 февраля 2011 г. – Екатеринбург, 2011. – С. 54–56;
4. *Камынин В.* К вопросу о методике современного историографического исследования // Историческая наука и образование в условиях современных вызовов. – Казань, 2012. – С. 38–42.
5. *Камынин В.* Методологические основания современных историографических исследований // История науки и техники в современной системе знаний: Первая ежегодная конференция кафедры истории науки и техники 8 февраля 2011 г. – Екатеринбург, 2011. – С. 54.
6. *Личман, Б.* Современный этап теории и методологии историографии в трудах главы Уральской историографической школы В. Д. Камынина // Вестник Уральского института экономики, управления и права. – 2015. – Вып. 3 (32). – С. 85–90.
7. *Мазур Л.* Методы исторического исследования. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2010. – 608 с.
8. Методологические проблемы истории. Учебное пособие / под ред. В. Н. Сидорцева. – Минск : ТетраСистемс, 2006.
9. *Тихонов, В.* Методы историографии: современное состояние и перспективы [Электронный ресурс] // Персональный сайт Виталия Тихонова. URL: http://www.cllohvit.ru/view_post.php?id=41.
10. *Черноус, В.* Историография Кавказской войны: новейшие тенденции // Кавказская война: уроки истории и современность (Материалы Всероссийской научно-практической конференции, состоявшейся 19–22 мая 2004 г.). – Майкоп, 2006. – С. 678.
11. *Чечель, И.* Мифы и реальность в истории: об одной тенденции в новейшей историографии // Исторические исследования в России. II. Семь лет спустя. – Москва, 2003. – С. 93–121.

Духовне оновлення та конфесіоналізація в північно-східній Угорщині в XVI – XVIII ст.: огляд угорськомовної історіографії

Ферков Оксана Василівна

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «Ужгородський національний університет», співкоординатор Центру досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин Факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
пл. Народна 3, Ужгород, 88000
e-mail: oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-8546-401X

В статті подано огляд угорськомовних досліджень, які стосуються проблематики реформаційних і контрреформаційних процесів в Північно-Східній Угорщині. Значний вплив на духовне оновлення ранньомодерної доби в північно-східній країні держави, крім реформації та католицької реформи, мав процес спрямований на об'єднання східної грецької церкви з католицькою.

Автор констатує, що проблема конфесіоналізації в Північно-Східній Угорщині XVI-XVIII ст. та всі її аспекти, потребують подальшого вивчення. Першочерговим залишається введення до наукового обігу архівних джерел та формування науково вивірених висновків.

Ключові слова: Реформація, Контрреформація, католицьке оновлення, конфесіоналізація, Другети, Ужгородська унія, Північно-Східна Угорщина, угорськомовна історіографія

Духовное обновление и конфессионализация в северо-восточной Венгрии в XVI – XVIII вв.: обзор венгероязычной историографии

Ферков Оксана Васильевна

кандидат исторических наук, доцент, докторант кафедры археологии, этнологии и культурологии ДВНЗ «Ужгородский национальный университет», сокоординатор Центра исследований венгерской истории и украинско-го-венгерских отношений факультета истории и международных отноше-

ний ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
пл. Народная 3, Ужгород, 88000
e-mail: oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-8546-401X

В статье представлен обзор венгриязычных исследований, касающихся проблематики реформационных и контрреформационных процессов в Северо-Восточной Венгрии. Значительное влияние на духовное обновление раннего модерна в северо-восточной окраине государства, кроме реформации и католической реформы, имел процесс, направленный на объединение восточной греческой церкви с католической.

Автор констатирует, что проблема конфессионализации в Северо-Восточной Венгрии XVI–XVIII вв. и все ее аспекты, требуют дальнейшего изучения. Первоочередной задачей остается введение в научный оборот архивных источников и формирование научно выверенных выводов.

Ключевые слова: Реформация, Контрреформация, католическое обновление, конфессионализация, Другеты, Ужгородская уния, Северо-Восточная Венгрия, венгриязычная историография

Spiritual upgrade and confezionalization in north-eastern Hungary in XVI – XVIII centuries: review of Hungarian historiography

Ferkov Oksana

Candidate of History, Docent; Doctoral student, Docent of the Department of Department of archaeology, ethnology and cultural studies of SHEE «UzhNU», co-coordinator of the Center for the Study of Hungarian History and Ukrainian-Hungarian Relations of the faculty of History and International Relations of SHEE «Uzhhorod National University»,
3 Narodna sq., Uzhhorod, 88000
e-mail: oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-8546-401X

The article presents an overview of Hungarian studies related to the issues of reformation and counterreformation in the north-eastern Hungary. Particular attention is drawn to the question of the terms and concepts used by different authors regarding the Reformation-Counter-Reformation process.

The author states that the problem of confessionalization in the north-eastern Hungary of the XVI-XVIII centuries. and all aspects need further study. The first priority is the introduction of archival sources into scientific circulation and the

development of scientifically validated conclusions.

Key words: *Reformation, counterreformation, Catholic renewal, confessionalization, Drugets, Uzhgorod Union, Northeastern Hungary, Hungarian-language historiography*

Період з середини XVI і до кінця XVIII ст. як у плані політичних процесів, економічного розвитку і особливо духовно-культурного життя був складним для усієї Центрально-Східної Європи, у тому числі і північно-східного регіону Угорського королівства.

Духовно-культурний простір регіону відзначається рядом рис, часто суперечливих, а часто взаємодоповнювальних. Духовне життя стало багатограним і різнобарвним. На формування культури, етнічної та конфесійної ідентичності населення регіону мали вплив Реформація та католицьке оновлення.

У запропонованому формулюванні проблема не висвітлювалася вітчизняними істориками. Окремі події та епізоди Реформації-контрреформації Північно-Східної Угорщини простежували або згадували в краєзнавчих працях М. Лучкай [3], Т. Легоцький [30-32], А. Годинка [25], К. Мейсарош [35-36], В. Гаджега [1], Д. Данилюк [2], С. Федака [4] та інші. Відсутній також історіографічний огляд існуючих зарубіжних, зокрема угорськомовних праць із цієї проблематики. Отож комплексне дослідження процесу конфесіоналізації Північно-Східної Угорщини, особливо протестантської, має важливе наукове значення.

У запропонованій статті намагатимемось подати короткий історіографічний огляд проблеми, а саме: показати, як оцінює угорськомовна історіографія духовно-культурні процеси, які мали місце в Північно-Східній Угорщині в добу Реформації-контрреформації.

Угорська історична наука багато десятиліть займається проблематикою духовних рухів раннього нового часу, зокрема проблемою духовного оновлення, яке розпочалося в століття Реформації. Дискусії не вщухають до нині, утім, набули «лагідного» характеру.

Для якісного огляду проблематики релігійно-конфесійних трансформацій у північно-східному угорському порубіжжі раннього нового часу застосуємо принцип історіографічного конуса, запропонованого знаною українською дослідницею Наталією Яковенко [5].

Як уже було відзначено вище, наша проблематика ще не отримала монографічного дослідження. Окремі автори торкалися проблеми в працях присвячених або ж загальним питанням історії Угорщини раннього нового часу або історії інших регіонів (Задунав'я, Верхня Угорщина, тощо). Отож вершина уявного історіографічного конуса залишається не зайнятою. Утім,

на верхній рівень конуса можна помістити праці, у яких автори висловлюють слушні думки та формують вагомі висновки стосовно питання ідейного оновлення та процесу формування конфесій в Угорщині. Це, насамперед, узагальнювальні праці з історії угорської реформації, католицької церкви [13; 23; 29; 72], праці Ференца Сакаля [59], Каталін Петер [48–51; 53–55], Іштвана Бічкеї [7–10].

Ференц Сакаль вказує на визначальну роль аграрних містечок у процесі угорської реформації. Автор акцентує на те, що перше покоління протестантських проповідників працювали в аграрних містечках [59, с. 9], але існування феномену «реформації аграрних містечок» можна підтвердити достовірно тільки в тому разі, якщо доведемо факт призначення пасторів та шкільних вчителів мешканцями міст, а не землевласником [59, с. 10]. Ф. Сакаль спростовує марксистське положення про опір та протистояння низів волі землевласника у виборі священика. Він пише, що «напруження звісно були, але це не мало масового характеру» [59, с. 12].

Зразковою вважається праця Каталіни Петер, присвячена католицькому оновленню та протестантській реформації [48]. Дослідниця зауважує, що на сьогодні зникла конфесійна прив'язаність та консервативна оцінка протестантських і католицьких авторів стосовно католицького оновлення та реформації, також Каталіна Петер указує на те, що «наших науковців розділяє світогляд та ставлення до традиційності або безтрадиційності національної історії [48, с. 5]. Концепція К. Петер зводиться до того, що «протестантська реформація виросла з надр католицького оновлення». Не називає останнє католицькою реформою, бо не можна називати цим терміном зміну, яка призвела до розколу церкви і віри [48, с. 6].

Католицьким оновленням К. Петер називає процес, який, після відносно хиткого початку викликав особливу увагу до церкви [48, с. 8]. Сформувалася критика церкви і два різновиди реакції на процес оновлення. Перший напрямок не виходив за межі католицизму і набрав особливого розмаху із тридентизмом (контрреформація – католицьке оновлення). Іншою формою реакції стала протестантська реформація, яка «призвела до розколу віри і церкви, але без католицького оновлення реформація не мала б підґрунтя» [48, с. 8] – наголошує дослідниця.

Відомий угорський дослідник історії культури та літератури Іштван Бічкеї приділив належну увагу різноплановим аспектам духовного життя Угорщини раннього нового часу. Його авторитетні оцінки й роздуми значно збагачують історіографічну базу проблеми ідентичності та конфесіоналізації. Сформульована І. Бічкеєм думка, згідно з якою на території Верхньої Угорщини конфесійна ідентичність пов'язана з етнічними відносинами [7, с. 20], стосується і північно-східних комітатів Угорщини. Окрім перерахованих Бічкеєм угорців, німців, словаків у добу оновлення віри тут проживали православні (русини і румуни). Угорське населення розділилося між трьома конфесіями: кальвініст-

ською, лютеранською і оновленим католицизмом [7, с. 20]. Паралельно з католицьким оновленням на підгабсбурзькій частині Угорщини, у північно-східній країні, відбулася унія православної церкви з католицькою. Унаслідок цих процесів у північній та північно-східній частині Угорщини, за терміном, застосованим І. Бічкеєм, «сформувалася мультикультурна ідентичність» [7, с. 19]. Дослідник зауважує і те, що «все це є результатом спільних духовних зусиль етносів, які тут проживали та яскравий приклад того, що у сфері культури різні барви не обов'язково послаблюють, скоріше – за стабільних політичних умов – взаємно зміцнюються, створюють регіональну ідентичність, прив'язану до географічної території краю, різнобарвну і одночасно самобутню, автономну культуру» [10, с. 139–140].

Проблем духовного оновлення та зміни конфесії в Північно-Східних комітатах Угорщини торкаються у своїх працях Шандор Озе [46], Антал Месленьї [37], Антал Молнар [44], Каталін Петер [47, 52], Денеш Діенеш [21], Іштван Тот [62], Бела Мігалік [38–39] та інші угорські автори [61; 63–66; 68–71].

Загалом проблематика поширення реформації в Угорщині, формування конфесій та пов'язані з цим процеси в багатьох моментах, ще не з'ясовані в належній мірі. Наприклад, до невивчених питань належить діяльність ордену Ісуса (єзуїтів) та інших католицьких орденів у північно-східній країні Угорщини. Як зауважив Антал Молнар, що донині ув більшості праць, присвячених історії Угорщини раннього нового часу, єзуїтів «прив'язують» до контрреформації, та навіть більше, розглядають їхню діяльність «як синонім» контрреформації [41, с. 17]. Цю проблему ватро і дуже необхідно вивчати. Архіви Угорщини, України та Словаччини зберігають десятки цінних документів, пов'язаних з діяльністю цього католицького ордену [6; 14; 27; 33; 43; 45]. Стосовно історії ордену Ісуса на території Верхньої Угорщини XVI–XVIII ст. є певні напрацювання угорських авторів, зокрема Ласло Лукача і Антала Молнара [34; 40, 44], Вілмоша Бели Мігалік [39], Тамаша Вегшев [71] тощо.

Подібно до історії діяльності ордену єзуїтів, оповите туманом і переповнене міфами, питання про життя та діяльність одного з найвпливовіших осіб Північно-Східної Угорщини ранньої нової доби – Георгія (Дьордя) III Другета Гуменнянського [11; 35–36; 26].

Хоча історіографія не висвітлює усі обставини конверсії угорського шляхтича, ми цілком підтримуємо думку Золтана Борбеля про те, що політичну кар'єру Георгія Другета та його нащадків визначило раннє навернення до католицизму [12, с. 378].

У підніжжя нашого уявного історіографічного конуса розміщуємо праці, які розглядають окремі епізоди проблематики. Ця група доволі велика і, звичайно, нами проаналізовано найбільш цікаві чи дискусійні епізоди, зокрема роботи Іштвана Фелд [22], Міхаля Дечі [15], Ласло Рез [59], Калмана Ревес [56], Йозефа Табоді [60], Йозефа Ш. Сабо [58], Антала Молнар [40; 42], Каталіни Петер [47; 52], Денеша Діенеш [16–21], Жофії Кадар [28], Петера Тушор [63–67], Бар-

набаша Гуїтмана [24], Бели Мігалік [38–39] та ін. Порушуються різні аспекти проблеми, пов'язаної з Реформацією і католицьким оновленням.

Розпочнемо за хронологією появи досліджень з роботи Ласло Реза, присвяченої ролі Другетів у Реформації містечка Гуменного та околиць [57]. Праця побачила світ ще 1899 р. і відчувається вплив деяких історіографічних стереотипів.

Успіхи Реформації автор пов'язує з діяльністю роду Другетів, утім особливо швидкому поширенню нової ідеології сприяли також історичні обставини, зокрема те, що тут уже проживало багато угорців, які з симпатією ставилися до нової віри» [57, с. 12]. Серед Другетів, які підтримували протестантизм і прийняли нове віровчення, виділяє Іштвана Другета [57, с. 58]. Л. Рез посиляється на першого історика Ужгорода, Кароя Мейсароша, стверджуючи, що зародки реформатської церкви Ужгорода заклав саме Іштван Другет.

Л. Рез не надає достовірних даних про час прийняття протестантизму Другетами. Однак знає, «що донька Антала Другета Борбала стала дружиною колишнього єпископа веспремського Мартона Кечеті», який у 1538 р. перейшов до протестантизму. Тобто Борбала вже мала бути протестанткою – констатує автор.

Ласло Рез позитивно оцінює перехід до протестантизму Другетів та їхній вплив на процес Реформації. Іштвана Другета називає «великим захисником вітчизни», зазначає, що той «боровся за вітчизну і за очищенну віру» [57, с. 61]. Поряд із звеличуванням Другетів-реформатів, не уникнув Ласло Рез критики представників протилежного табору – Другетів-конвертитів. Головним персонажем виділив тут Георгія III Другета Гуменянського [57, с.80–84].

Впадає в очі, що Ласло Рез очорнює Другета-конвертита і ніби виправдовує, «звільняє» «сильного протестанта» іншого Другета – Валентина, від низки негативних вчинків і висловлюється так: «Навіть коли він учиняв шкоду іншим конфесіям через свою схильність до насильства, то намагався це відшкодувати» [57, с.85]. За приклад автор наводить випадок, коли Валентин наказав підпалити Краснобрідський монастир, а згодом відбудував його і зробив велику пожертву.

Отож дослідження Ласло Реза, швидше за все наймовірніше, можна віднести до категорії краєзнавчих праць, яка в загальних обрисах змальовує історичні обставини поширення й утвердження протестантизму в Земплинському комітаті. Автор упереджений у своїх висновках. Через його протестантський світогляд не вдалося показати особливості реформації в Північно-Східній Угорщині.

Для духовного оновлення ранньомодерної доби в північно-східній Україні, крім Реформації та католицької реформи, значний внесок зробив унійний процес, тобто процес спрямований на об'єднання східної грецької церкви з католицькою. Не станемо деталізувати цю проблему, адже на сьогодні написано десятки якісних досліджень про Ужгородську унію. Нагадаємо окремі

моменти. Донедавна в середовищі вчених, зокрема краєзнавців, панувала думка, що Реформація не зачепила русинів. Із тогочасних джерел випливає, що як католицький Рим, так і щойно створенні протестантські церковні організації сфокусували увагу на русинах, які великими компактними групами мешкали на території Мукачівської єпархії з «не прихованим наміром завоювати їх для себе» [26, с. 147]. Як відзначають угорські дослідники, було декілька спроб місіонерської роботи павликіан, францисканців та єзуїтів серед русинів, але жодна не дала значного успіху. Більшість православних русинів зберігали стару віру.

Петер Тушор в одній із своїх робіт детально аналізує звіт егерського єпископа Ліппаї до Риму про конфесійне становище в Північній Угорщині [67]. Єпископ допускає можливість того, що у випадку повернення до єдності патріарха (русинів), він легко і непомітно прилучив би до Церкви маси вірян» [67, с. 206]. Цей звіт написаний на початку 1640-х рр., коли першу невдалу спробу унії (1614 р.) вже усвідомили. Отже, як неодноразово відзначали дослідники Ужгородської унії, ініціатором унії православних із Римом був саме Ліппаї. Згодом, у 1654 р. він інформує Святий Престол про здійснену унію, і «Рим дізнається про єпископа й церковну громаду, про існування яких і не догадувалися раніше» [69, с. 10].

Проблематика впливу ранньомодерної конфесіоналізації на становище Мукачівської єпархії з'являється на сторінках робіт угорського дослідника церковної історії Тамаша Вегшева. У монографії, що побачила світ у 2011 р. [68] автор відряджає читача в минуле Мукачівської єпархії і деталізує дискусійні на сьогодні питання: хто і коли ініціював унію греко-східної церкви з католицькою, як уписується унія в процес конфесіоналізації і, що мабуть найцікавіше, як вплинуло суперництво католиків і протестантів на формування греко-католицької церкви [68, с. 22].

Т. Вегшев запитує – чи була альтернатива унії? Його відповідь майже однозначна: «Східні вірники північно-східних комітатів практично не були здатні застосувати моделі конфесіоналізації на створення церковної інституції, яка б відповідала вимогам часу, і не мали шансів вийти переможцями з боротьби конфесій». Дві інші конфесії (католицька та протестантська) в той чи той спосіб прагнули вплинути на життя православних – навіть через навернення, – тож конфронтація була неминучою. Греко-східна церква мала своєрідний периферійний статус. Її існування стало під загрозою, адже католицькі й протестантські місіонери «скорочували кількість вірників» [68, с. 29].

Навіть після укладення Ужгородської унії 24 квітня 1646 р. суперництво за «душі» православних між католиками і протестантами не припинилося. На думку Вегшева, католизація Софії Баторі (1660 р.) «поклала край протестантській альтернативі». Перемога була на боці католицької церкви [68, с. 66].

Конфесійна ситуація цим не вирішилася. На середину 1660-х рр. земельласницька контрреформація досягла вагомих успіхів. Але з викриттям змови Вешшелені розпочався збройний етап контрреформації і цим «загальмувався розвиток Мукачівської єпархії на чверть століття» [68, с.78].

Історію Мукачівської єпархії та духовне релігійне життя вірян можна «вписати» в процес оновлення духовності й конфесіоналізацію Північно-Східної Угорщини раннього нового часу, хоча зі своєрідним атистюдом. Це питання так само, як процес конфесіоналізації Північно-Східної Угорщини XVI–XVIII ст., потребує дальшого вивчення.

Отже, духовне оновлення, викликане Реформацією та всі складові тривалого, складного і неоднозначного процесу конфесіоналізації мали свої особливості в Північно-Східній Угорщині. Угорськомовна історіографія тривалий час досліджує проблему. Виділилися різні напрями, часто діаметрально протилежні погляди. Певну увагу приділено процесам у комітатах Північно-Східної Угорщини. Однак через слабку джерельну базу (документи угорських архівів та Державного архіву Закарпатської області опрацьовані недостатньо) чимало аспектів залишаються нез'ясованими.

Головним завданням є виявлення й аналіз достатньої кількості джерел для формування науково правильних висновків. У цьому напрямку, вже декілька десятиліть, успішно працюють учені Угорщини та Словаччини. Черга і за українськими дослідниками.

Література

1. *Гаджега, В.* Вплив реформації на підкарпатських русинів / В. Гаджега // *Зоря* 1943, № 1-4.
2. *Данилюк, Д.* Історія Закарпаття: навчальний посібник з краєзнавства / Д. Данилюк / Ред. Л. Ільченко. – Ужгород, 2013.
3. *Лучкай, М.* Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). У 6 т. / М. Лучкай. – Ужгород, 1999. – Т.2.
4. *Федака С.* Ужгород крізь віки: нариси з історії Ужгорода / С. Федака. – Ужгород, 2010.
5. *Яковенко, Н.* Вступ до історії / Н. Яковенко. – Київ, 2007.
6. *Acta Jesuitica // Maksay Ferenc. A Magyar Kamara Archivuma. Szerk.: Buzási János.* – Budapest, 1992. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 8.) – С. 44–47.
7. *Bitskey, I.* Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében // *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori művelődéstörténetről / Szerk. I. Bitskey és L. Imre* – Debrecen, 2007. – С. 11–24.
8. *Bitskey, I.* Felekezeti és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában. Akadémiai

- székfoglaló [Електронний ресурс] / I. Bitskey. – Режим доступу:http://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Bitskey_szekfoglalo_20130916.pdf / Доступ – 21.08.2018 p.
9. *Bitskey, I.* Hitviták tüzeiben / I. Bitskey. – Budapest, 1978.
 10. *Bitskey, I.* Kultúrák metszéspontján: Felső-Magyarország a 17 században // Bitskey István. Mars és Pallas között. Multszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban / I. Bitskey. – Debrecen, 2006. – C. 123–140.
 11. *Blanár, Ö.* Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. 1613–1913 / Ö. Blanár. – Ungvár, 1913.
 12. *Borbély, Z.* Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György // Rekatolizacia, protireformacia a katolicka restaracia v Uhorsku. Rekatolizáció, ellenfelemformáció és katolikus megújulás Magyarországon. [Ed. Peter Konya] / Z. Borbély. – Presov, 2013. – C.370–387.
 13. *Bucsay, M.* A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945 / M. Bucsay. – Budapest, 1985.
 14. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. [1551–1773]. I-XI.* [Ed.: Ladislaus Lukács SI.] / – Roma, 1978–1995.
 15. *Detshy, M.* Sárospatak vára a Rákócziak alatt. 1616–1710 / M. Detshy. – Sárospatak, 1996.
 16. *Dienes, D., Ugrai, J.* A Sárospataki Református Kollégium története / D. Dienes. – Sárospatak, 2013.
 17. *Dienes, D., Lorantffy Zsuzsanna.* Töredékes ecsetvonások kegyességének portréján // Sola Scriptura. Tanulmányok Dr. Nagy Antal Mihály tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. [Ed. Dienes Dénes – Füstí–Molnár Szilveszter] / D. Dienes. – Sárospatak, 2000, –C.179–185.
 18. *Dienes, D.* Református-evangélikus unió Zemplén vármegyében a 16–17. században // „Nezameniteľné je dedičstvo otcov...“: Štúdie k dejinám a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka. [Ed. Peter Kónya] / D. Dienes. – Presov, 2009. – C.171–176.
 19. *Dienes, D.* Sárospatak reformációja / D. Dienes // Egyháztörténeti Szemle, 9 (2008/4). – C. 48-60.
 20. *Dienes, D.* Szláv ajkú protestánsok Zemplén Vármegyében a XVII. században: Adalékok a szláv-magyar nyelvhatár kérdéséhez // Zemplén népessége, települései: Tanulmányok Németh Gábor emlékére. Konferencia helye, ideje: Sárospatak, Magyarország, 1998.07.02-1998.07.03. [Ed. Tamás Edit] / D. Dienes. – Sárospatak, 1999. – C. 104–111.
 21. *Dienes, D.* Tanulmányok a Tiszáninneri református Egyházkerület történetéből / D. Dienes. – Sárospatak, 1998.
 22. *Feld, I.* A munkácsi vár a XVII. század közepén // Erdély és Patak Fejedeleme asszonya Lorántffy Zsuzsanna. II. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. [Ed. Tamás Edit] / I. Feld. – Sárospatak, 2000. – C. 23–43.
 23. *Forgó, A., Gúttman, B., Tusor, P.* Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon [Електронний ресурс] / A. Forgó. – Piliscsaba, 2014. – Режим доступу: <http://www.tk.pilisart.hu/bevezetes/> / Доступ – 21.08.2018 p.

24. *Guitman, B.* Felekezeti helyzet a felső-magyarországi városokban a XVI. század derekán // Tíz éves a történelemtudományi doktori iskola. [Ed. Frölich Ida] [Elektronний ресурс] / B. Guitman. – Piliscsaba, 2011. – с.79-88. – Режим доступа:<http://lexikon.katolikus.hu/K/katolikus%20meg%20C3%BAjul%C3%A1s.html> / Доступ – 21.08.2018 п.
25. *Hodinka A.* A munkácsi görögkatolikus püspökség története / A. Hodinka – Budapest, 1909.
26. *Janka György.* Az ezeréves egri egyházmegye és a görög katolikusok / Gy. Janka // *Athanasiana*, 19 (2004). – С.145–159.
27. *Jezsuita okmánytár I/1-2.* Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. [Ed. Balázs Mihály]. – Szeged, 1995.
28. *Kádár Zsófia.* Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582-1671) / Zs. Kádár // *Századok*, 2014 / 5. – С.1229-1272.
29. *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon.* [Ed. Tusó Péter]. [Egyetemi jegyzet]. – Piliscsaba: PPK, BTK, Történettudományi Intézet, 2008.
30. *Lehoczky Tivadar.* A beregmezei görögszertartású katolikus lelkészségek története a XIX. század végéig / T. Lehoczky. – Munkács, 1904.
31. *Lehoczky Tivadar.* Beregvármegye monographiája / T. Lehoczky. – Ungvár, 1881. – 1–3 köt.
32. *Lehoczky Tivadar.* Munkács város új monografiája / T. Lehoczky. – Munkács, 1907.
33. *Lukács Ladislaus SI.* Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773). I-III. / L. Lukács. – Romae, 1987–1988.
34. *Lukács László SJ, Molnár Antal.* A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) // Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserü Bálint tiszteletére. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 35. / L. Lukács. – Szeged, 1997. – С.355–399.
35. *Mészáros Károly.* A magyarországi oroszok története / K. Mészáros. – Pest, 1850.
36. *Mészáros Károly.* Ungvár története a legrégebb időktől máig / K. Mészáros. – Pest, 1861.
37. *Meszlényi Antal.* A magyar jezsuiták a XVI. században / A. Meszlényi. – Budapest, 1931.
38. *Mihalik Béla.* A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban / B. Mihalik // *Fons*, 17 (2010/3). – С.255–320.
39. *Mihalik Béla.* Katolikus megújulás az ergi egyházmegyében (1649–1699) / B. Mihalik // Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megalapításának 350. évfordulója alkalmából. Sárospatak, 2013. Október 3-4. – Sárospatak, 2014. – С.40-47.
40. *Molnár Antal, Lukács László.* A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) / A. Molnár // Molnár Antal. Lehetetlen küldetés ? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. – Budapest, 2009. – С.95–146.
41. *Molnár Antal.* A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon / A. Molnár // Molnár Antal. Lehetetlen küldetés ? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. – Budapest, 2009. – с. 17–26.
42. *Molnár Antal.* Dobokay Sándor SJ önéletrajzi feljegyzései (1620) / A. Molnár // Molnár Antal. Lehetetlen küldetés ? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17.

- században. – Budapest, 2009. – C.79–93.
43. *Molnár Antal*. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára / A. Molnár // Magyarország Levéltárai. [Szerk. Blazovich László–Müller Veronika]. – Budapest–Szeged, 1996. – C.151–152.
 44. *Molnár Antal*. Lehetetlen küldetés ? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században / A. Molnár. – Budapest: L'haratlan, 2009.
 45. *Nemzeti Levéltár; Magyar Országos Levéltár*; E152. Reg. Collegium Ungvariense. facs. 14.
 46. *Óze Sándor*. A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon / S. Óze // Óze Sándor. A határ és a határtalan. Identitás elemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. – Piliscsaba, 2005. – C.99–124.
 47. *Péter Katalin*. A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon / K. Péter // Péter Katalin. Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél századból. – Budapest, 1995. – C.186-199.
 48. *Péter Katalin*. A katolikus megújulás és protestáns reformáció / K. Péter // Péter Katalin. Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél századból. – Budapest, 1995. – C.5–14.
 49. *Péter Katalin*. A reformáció és a művelődés a 16. században. Magyarország története 1526–1686. / K. Péter // Magyarország története. [Ed. R. Várkonyi Ágnes], 3/1. Budapest, 1985. (Magyarország története tíz kötetben). – C. 475-604.
 50. *Péter Katalin*. A reformáció Magyarországon / K. Péter // Péter Katalin. Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél századból. – Budapest, 1995. – C.15–30.
 51. *Péter Katalin*. A reformáció: kényszer vagy választás / K. Péter. – Budapest, 2004.
 52. *Péter Katalin*. A református gyülekezetek első száz éve Sárospatakon / K. Péter // A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. Születésnapjára. [Ed. Glatz Ferenc]. – Budapest, 1993. – C.113-123.
 53. *Péter Katalin*. Köszöntő. Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai a XVI-XVII. századi Magyarországgal kapcsolatban [Електронний ресурс]. / K. Péter // Fiatal egyháztörténészek írásai. [Ed. Fazekas Csaba]. – Miskolc, 1999. – Режим доступа: <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/peterkat.htm> Доступ – 21.08.2018 p.
 54. *Péter Katalin*. Pázmány Péter és a protestánsok [Електронний ресурс] / K. Péter // Egyháztörténeti Szemle. 7. évfolyam 2. Szám. A. D. MMVI. – Режим доступа: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-pazmany.htm> Доступ – 21.08.2018 p.
 55. *Péter Katalin*. Pázmány Péter és a protestánsok / K. Péter // Péter Katalin. Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél századból. – Budapest, 1995. – C.181–185.
 56. *Révész Kálmán*. Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. 1550-1650 / K. Révész. – Budapest, 1854.
 57. *Réz László*. A Drugethek és Homonna reformációja / L. Réz. – Sátoraljaujhely, 1899.
 58. *Szabó József*, S. Debreceni és Sárospataki papok a reformáció századában / J S. Szabó. – Debrecen, 1916.
 59. *Szakály Ferenc*. Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás

- kérdéséhez / F. Szakály. – Budapest, 1995.
60. *Tabódy József*. Munkács múltja és jelene Magyarország történetében / J. Tabódy. – Pest, 1860.
61. *Tomisa Ilona*. A reformáció hatása a 16–17. századi források tökrében [Електронний ресурс] / I. Tomisa // EthnoLore, 2012. 29.köt. – С.369–380. Режим доступа: <https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2012/tomisailona.pdf> Доступ – 21.08.2018 п.
62. *Tóth István*. A katolikus megújulás ellentmondásai I.Ferdinánd uralma alatt / I. Tóth // Történelmi szemle, XLV (2003), 1-2. – с. 129–138.
63. *Tusor Péter*: A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatának ismeretlen fejezetei (1607-1685) [Електронний ресурс] / P. Tusor Dokroti értekezés. ELTE, 2000. – Режим доступа: www.institutumfraknoi.hu/sites/default/files/phd-dissertatio_tp.pdf Доступ – 21.08.2018 п.
64. *Tusor Péter*: Felekezetszerveződés a kora újkorban / P. Tusor // Vigillia. 2008/1. – С. 12–18.
65. *Tusor Péter*: Forgách Zsigmond katolizálása: egy római misszilis (irodalom) történeti forrásértéke / P. Tusor // Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére [Ed. Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazekas Gergely Tamás – Százár Orsolya]. – Debrecen, 2011. – С.640-646.
66. *Tusor Péter*: Katolikus professzionalizáció Magyarországon. Pázmány Péter. Egyetemi habilitáció tézisei [Електронний ресурс] / P. Tusor. – Szeged, 2011. – Режим доступа: www.institutumfraknoi.hu/sites/.../habilitatio-theses_tp.pdf Доступ – 21.08.2018 п.
67. *Tusor Péter*: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivo Santacroce) / P. Tusor // Levéltári Közlemények, 73, 2002. – С. 199–241.
68. *Véghseő Tamás*. „...Mint igaz egyházi ember”. A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Collectanea Athanasiana / T. Véghseő. – Nyiregyháza, 2011.
69. *Véghseő Tamás*. Unió, integráció, modernizáció a Rómával való egység hátterébe a Munkácsi püspökségben (17. század közepe) / T. Véghseő // Athanasiana, 32 (2010). – С.9-36.
70. *Véghseő Tamás*. Pálos hirdetői kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusaival (1642–1682) [Електронний ресурс] / T. Véghseő // Athanasiana 12 (2001). – С. 65–81. – Режим доступа: http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/palos_gk.pdf Доступ – 21.08.2018 п.
71. *Véghseő Tamás*. Jezsuiták és görögkatolikus Északkelet-Magyarországon a 17. század második felében. In: Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. . A reformáció Magyarországon 1565-ig / J. Zoványi. – Budapest, 1986.

Теми дипломних робіт магістрів

Теми дипломних робіт магістрів, захищених на історичному факультеті у 2018 році

Кафедра історії Східної Європи

ЄГОРОВ Олександр Олександрович. Кримська війна 1854–1856 рр., керівник диплому – проф. Духопельников В. М.

ІНОЗЕМЦЕВ Антон Юрійович. А. І. Денікін. Життя та військово-політична діяльність. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.

КОПАНШИН Андрій Костянтинович. Місце та роль історико-літературних творів декабристів - учасників Вітчизняної війни 1812 року в суспільно-політичному житті Росії першої половини XIX століття. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.

ЛУБЕНЕЦЬ Віталій Юрійович. Столипінська аграрна реформа, керівник диплому – проф. Духопельников В. М.

ПРОШНИКОВ Андрій Іванович. Військова реформа Петра I та її вплив на економічний розвиток Росії. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.

ФЕДЯЙ Юрій Олександрович. «Власовщина» в політиці пропаганди СРСР і Німеччини у 1942–1945 рр. Керівник диплому – доц. Кушнар'єв С. С.

ШЕВЧЕНКО Ольга Олександрівна. Діяльність органів влади та управління у часи правління Катерини II. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.

Кафедра історії України

АНАНЬЕВ Владислав Олександрович. Дивізія «Галичина» – перша українська дивізія УНА. Керівник диплому – проф. С. О. Наумов.

ЖИДКОВ Сергій Олегович. В'ячеслав Липинський як дослідник історії України: ідеї, тексти, контексти. Керівник диплому – доц. Д. В. Журавльов.

ІВАНОВ Михайло Юрійович. Демографічні процеси на Харківщині (середина XX – перше десятиріччя XXI ст.). Керівник диплому – доц. В. С. Майстренко.

КОВАЛЕНКО Олег Павлович. Еволюція ідеології ОУН (б) протягом другої світової війни. Керівник диплому – доц. Д. В. Журавльов.

МАКАНОВА Альона Олександрівна. Примусова праця в Німеччині. Остарбайтери Нововодолазького району крізь призму листів та спогадів (1942 – 1947 рр.). Керівник диплому – доц. Д. В. Журавльов.

НЕМЧЕНКО Віктор Петрович. Українське селянство як об'єкт політики «воєнного комунізму» (на матеріалі Харківської губернії). Керівник диплому – проф. С. О. Наумов.

РАЗУМОВА Олена Володимирівна. Музичне життя Харкова (кінець XVIII – початок XX ст.) Керівник диплому – проф. Л. Ю. Посохова.

ТРОХІНА Уляна Максимівна. Мистецькі виставки у Харкові у 20-30 рр. XX ст. як інструмент створення радянської ідентичності. Керівник диплому – доц. Р. Г. Любавський.

ЧУВАТКІН Олександр Юрійович. Ідеологічне виховання дітей та підлітків на сторінках періодичних видань УРСР 1930 – середини 1950-х років. Керівник диплому – проф. Л. Ю. Посохова.

Кафедра нової та новітньої історії

БЛИК Валерія Володимирівна. Політика провідних держав на Південному Кавказі в кінці XX – на початку XXI ст. Керівник диплому – проф. Станчев М. Г.

БЛЮСОВ Юрій Володимирович. Болгарія в руслі європейської інтеграції (1997 – 2017 рр.). Керівник диплому – проф. Станчев М. Г.

БЛАЖКО Максим Сергійович. Еволюція концепції державного нейтралітету Швейцарії (1815-1848 рр.), керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.

ГЕРАСИМОВ Кирило Павлович. Сербро-хорватський конфлікт 1991-1996 рр.: причини, шляхи урегулювання, наслідки. Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.

КУЧЕРЕНКО Владислав Олександрович. Діяльність польського уряду в еміграції (1939–1945 рр.). Керівник диплому – доц. Йолкін А. І.

МАХОНІН Олександр Олександрович. Іноземні сел'янти в Китаї: виникнення, розвиток та повсякденне життя (середина XIX – 1943 р.). Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.

МХЕДЗЕ Вахтанг Костянтинович. Хорватія на шляху до незалежності та євроінтеграції, керівник диплому – доц. Чернявський Л. С.

МІНКІНА Катерина Валеріївна. Тетчеризм у політиці пам'яті Великої Британії (1990 – 2017 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.

ПОНТКОВСЬКА Христина Юріївна. Ольстерська проблема в англо-ірландських відносинах у другій половині XX ст. Керівник диплому – ст. викладач Ченчик Д. В.

ПОЛЩУК Олександр Валерійович. Іноземні дипломатичні представництва в Японії: становлення, діяльність та повсякденне життя (1856 – 1901 рр.). Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.

ТКАЧЕНКО Вадим Олексійович. Відносини США та Канади в 1945–1992 рр. Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.

ШАМРАЄВА Вікторія Олександрівна. Ідея створення єврейської національної домівки та спроба її реалізації в кінці XIX ст. – 30 р. XX ст. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.

ШТЕЙНБЕРГ Аліна Леонівна. Жінка у німецькому суспільстві часів Третього Рейху (1933 – 1939 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

БЛАС Юлія Валеріївна. Вузивська повсякденність часів «відлиги» на сторінках багатотиражки «Харківський університет». Керівник диплому – проф. Куделко С. М.

ГЕЛА Оксана Миколаївна. Образи інтелігенції в радянській візуальній культурі в 1953-1964 рр. (на матеріалах журналу «Крокодил»). Керівник диплому – доц. Івашенко В. Ю.

ГНАТЧЕНКО Гання Олексіївна. О. В. Встухов (1869-1941): історія життя на зламі епох (на матеріалах особового архівного фонду в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна). Керівник диплому – доц. Івашенко В. Ю.

ГОГУНСЬКА Вікторія Костянтинівна. Характер, роль та особливості ритуалу жертовної їжі у похованнях черняхівської культури та культур Барбарікуму. Керівник диплому – доц. Рачков Є. С.

ДІДИК Марія Володимирівна. Комеморативна культура імператорського Харківського університету. Керівник диплому – доц. Кісельова Ю. А.

ЗАЙЦЕВ Сергій Володимирович. «Студентська революція» 1968-1970 рр. на сторінках радянської періодики. Керівник диплому – проф. Посохов С. І.

ЗАПАРА Надія Вікторівна. Образ лося та синкретичні образи у скіфському мистецтві. Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.

ЗМІЇВСЬКА Аліна Геннадіївна. Красногірський біритуальний могильник. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.

КОНЮШОК Вікторія Анатолівна. Монументальні місця пам'яті та комеморативні практики Харківського університету (1873-2017 рр.). Керівник диплому – доц. Кісельова Ю. А.

НЕСТЕРЕНКО Максим Сергійович. Кераміка салтівського могильника Червона Гірка. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.

НЕЦЕРЕТНА Юлія Юріївна. Заглиблені споруди черняхівської культури на те-

риторії Дніпро-Донецького Лісостепу. Керівник диплому – доц. Рачков Є. С.

СЕРЕДА Артем Вадимович. Монетна справа національних утворень європейської частини Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Керівник диплому – проф. Посохов С. І.

ФІНАРТІВ Анастасія Анатоліївна. Образи жінок в радянському кінематографі: методологічні підходи та методика дослідження. Керівник диплому – доц. Кісельова Ю. А.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

БАДІО Альона Сергіївна. Візантійські інтелектуали та дипломатичні місії Мануїла II. Керівник диплому – проф. Сорочан С. Б.

СМЕЛЬЯНОВА Наталя Олегівна. Влад Дракула в історії румунського середньовіччя. Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.

КАМЕНЮКА Ренат Львович. Диктатура Сулли. Керівник диплому – доц. Токарев А. М.

КОНОВАЛОВА Тетяна Миколаївна. Культ жіночих божеств в Ольвії в VI-I ст. до н.е. Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.

КРИВОЛАПОВ Ігор Ігоревич. Французький абсолютизм у кінці XVI – початку XVII ст. та його зв'язки з англійським абсолютизмом. Керівник диплому – проф. Сорочан С. Б.

ЛЬОВІНА Марина Володимирівна. Принципат Траяна та Адріана. Характерні риси, спадкоємність, тенденції. Керівник диплому – доц. Токарев А. М.

МАШКІНА Анастасія Василівна. Екстатичні оракули у Стародавній Греції. Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.

СМЕТАНА Віталій Миколайович. Соціально-політичний розвиток Західної Римської імперії. Керівник диплому – проф. Сергєєв І. П.

ЧЕРНИШОВ Євген Романович. Воєнна політика Дарія Великого. Керівник диплому – доц. Литовченко С. Д.

Список скорочень

- БГСО – Будь готовий до санітарної оборони;
ВУАН – Всеукраїнська академія наук;
ГСО – Готовий до санітарної оборони;
ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області;
ДАЛО – Державний архів Львівської області;
ЗПІ – Засіб персональної ідентифікації (військовослужбовця);
ЛННБУ, ВР – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів;
РІА – Російська імператорська армія;
СУЛЧ – Спілка українських лікарів Чехословаччини;
ПСВ – Перша світова війна;
ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів, м. Львів.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 21

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск С. В. Нижнікова

Комп'ютерне верстання Х. Ю. Піонтковська

Макет обкладинки К. В. Скіпенко

Підписано до друку 18.12.2018. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 8,3 Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна